

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANABİLİM DALI

81597

**VAHİY KÂTİPLİĞİ VE Hz. PEYGAMBER'İN
VAHİY KÂTİPLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Elçin MEMMEDZADE

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ömer ÖZSOY

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANASYON MERKEZİ

781597

ANKARA - 1999

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANABİLİM DALI

**VAHİY KÂTİPLİĞİ VE Hz. PEYGAMBER'İN
VAHİY KÂTİPLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ömer ÖZSOY

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

.....Doç. Dr. Hâlid Albayrak.....

.....Doç. Dr. Ömer Özsoy.....

.....Doç. Dr. İbrahim Sarıcaam.....

İmzası

.....*H. Albayrak*.....

.....*Ömer Özsoy*.....

.....*İbrahim Sarıcaam*.....

Tez Sınav Tarihi .....06.12.1999.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **III**

KISALTMALAR..... **VI**

GİRİŞ

A. Vahiy	1
B. Yazı	8

I. BÖLÜM

VAHYİN YAZIYA GEÇİRİLMESİ

A. Mekke Dönemi	17
B. Medine Dönemi	30

II. BÖLÜM

VAHİY KÂTİPLERİ VE BUNLAR ETRAFINDAKİ TARTIŞMALAR

A. Vahiy Kâtipliği Yapanlar.....	44
   1. Resmî Vahiy Kâtipleri	52

a) Ali b. Ebî Tâlib (h.ö. 23-h. 40/600-661)	52
b) Osmân b. ‘Affân (h.ö. 47-h. 35/577-656)	56
c) Ubeyy b. Ka'b (??-h. 21/??-642)	59
d) Zeyd b. Sâbit (h.ö. 11-h. 45/611-665)	61
e) Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh (??-h. 37/??-657)	64
2. Özel Mushaf Sahipleri	66
B. Kâtiplik Yapıp Da Vahiy Yazmayanlar	67
C. Kâtipler Etrafindaki Tartışmalar	77
1. Kâtipliği İhtilâflı Olan Kişiler	78
a) Âmir b. Fuheyre	78
b) ‘Amr b. el-‘Âs	79
c) Ebû Bekir Abdullâh b. Osmân	80
d) Hâlid b. el-Velîd	80
e) Mu‘âviye b. Ebî Sufyân Sahr b. Harb	81
f) el-Muğîre b. Şu’be	82
g) Osmân b. ‘Affân	83
SONUÇ	84
ÖZET	90
ABSTRACT	92
KAYNAKÇA.....	94

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in, kendisine indirilen vahyi Müslümanlardan yazıyı bilenlere yazdırdığı bilinmektedir. Tezimizde, Hz. Peygamber tarafından, Kur'ân'ı yazı ile tespit ettirmek amacıyla istihdâm edilmiş kâtiplerin kimler olduğu ve bu işlemin gerçekleştirilme süreci araştırma konusu yapılacaktır. Çalışmamızda, bu konuyu ele almakla birlikte, mevzû ile yakından ilgisi bulunan diğer konulara da yer verilmiştir.

Bu itibarla, Giriş Bölümü'nde; çalışmamızla doğrudan ilgili olduğu için vahiy olgusu kısaca incelenmiştir. Bunun yanında, konu ile yakından alâkadar olan yazı (kitâbet) konusu da, oluşumundan başlanarak geçirdiği tarihi sürecin yanısıra, Arap toplumundaki konumu, gelişmesi ve dönemin yazı gereçleri açısından araştırılmıştır.

Çalışmamızın Birinci Bölümü'nde; vahyin yazı ile kaydedilmesi süreci, Mekke Dönemi ve Medine Dönemi olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiş, benzer ve farklı yönler belirlenmiştir. Sürecin böyle iki

döneme ayrılmاسının nedenini, İslâm tarihinde önemli dönüm noktası olmuş hicret teşkil etmiştir.

Tezimizin İkinci Bölümü'nde; Hz. Peygamber'in yararlanmış olduğu kâtipler araştırma konusu yapılmıştır. Kâtiplerin ifa etmiş oldukları kâtipligin türü incelenmiş ve bunlar arasından hangi kişilerin **vahiy** yazdığını, kimlerin de Hz. Peygamber için resmi vesikaları kaleme aldığı ele alınmıştır. Başka bir ifadeyle, bu bölümde, Hz. Muhammed'in **vahiy kâtipliğini** yapanlar, Peygamber'in yazı ile ilgili sâir işlerinde görev almış **diğer kâtipler** ve genel olarak **kâtipler** hakkında ortaya atılarak tartışma konusu yapılmış iddialar araştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın, Kur'ân tarihine ilişkin araştırmalarda bulunan ilim adamlarına yardımcı olabilmesi, bir Azerbaycanlı olarak bizim açımızdan çok gurur vericidir.

Tezimizi başından itibaren yakın ilgi ile izleyerek, bize, doğru yönü bulmakta hiç bir yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ömer ÖZSOY'a; tezimizle ilgili kaynaklara ulaşma konusunda yardımlarından dolayı Dr. Tahsin GÖRGÜN, Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALTINDAĞ ve Dr. Ali Murat YEL'e ve tezimizin yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Hâlis ALBAYRAK'a edeceğim teşekkürü, gereken bir borç addederim. Ayrıca, çalışmamızı baştan sona okuma zahmetine katlanmakla birlikte, değerli tavsiyelerde bulunan Sevinc ASLANOVA'ya ve Ömer TÜRKER'e de teşekkür etmeyi ifası zaruri bir vecibe bilirim.

Bize mali destek verdiği gibi, zengin kütüphanesinde bulunan eserlere kolaylıkla ulaşabilmemizi sağlayan TDV İslâm Araştırmaları

Merkezi'nin başta yönetici ve çalışanları olmak üzere, Kütüphâne, Dökümantasyon ve Fotokopi servisleri elemanlarına ve ayrıca, çalışmamıza emeği geçen bütün araştırmacı arkadaşımıza teşekkür ederim.

Başarı Allah'tandır.

Elçin MEMMEDZADE

İstanbul, Ekim 1999

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adıgeçen eser
a.g.m.	: Adıgeçen makale
a.s.	: 'Aleyhi's-Selâm
AEAŞİİAMD	: Azerbaycan Elmler Akademiyası Şarkşinaslık İstitutu "Irşad" İslâm Araştırmaları Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn
BDÜD	: Bakü Devlet Üniversitesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DA	: Dinî Araştırmalar Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
h.ö.	: Hicretten önce
Hz.	: Hazret
İA	: İslâm Ansiklopidisi

Krş.	: Karşılaştırmınız
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milâttan Önce
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
no.	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Salla'l-lâhu 'aleyhi ve selleme
t.y.	: Tarih yok
Tah.	: Tahkik
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
y.y.	: Yer yok
yay.	: Yayın

GİRİŞ

A. Vahiy

Allâh Teâlâ, yaratmış olduğu ilk insan Hz. Âdem'den¹ zamanımıza kadar insanlar ne zaman hak yoldan, doğru yoldan ayrılmışlarsa², onlara, tuttukları takdirde kendilerinden râzi olacağı yolu³, bu fâni dünyadaki⁴ çok kısa denebilecek yaşamlarına tatbik ederlerse her iki âlemde mes'ûd ve bahtiyar olacakları hayat kanunlarını/şeriatı bildirmiştir⁵.

---

¹ 2 Bakara, 30-31; 3 Âl-i 'Îmrân, 59; 19 Meryem, 67.

² 2 Bakara, 108; 4 Nisâ, 116. 136, 167; 5 Mâide, 12, 77; 14 İbrâhim, 3; 60 Mumtehine, 1; 62 Cumu'a,2.

³ 2 Bakara, 265; 39 Zumer, 7; 58 Mucâdile, 22; 98 Beyyîne, 7-8; 103 'Asr, 1-3.

⁴ 3 Âl-i 'Îmrân, 14, 196-197; 4 Nisâ, 77; 28 Kasas, 60-61.

⁵ 2 Bakara,38; 3 Âl-i 'Îmrân, 3-4; 6 Enâm, 84-92; 16 Nahl, 36; 20 Tâhâ, 123.

Çeşitli devirlerde insanlardan birini seçerek onu elçilik vazifesiyle görevlendirip kendi toplumuna peygamber olarak gönderen⁶ Yüce Allah, bu görevle göndermiş olduğu son peygamber Hz. Muhammed⁷ aracılığıyla tenzîl buyurduğu nihâî ilâhî mesajla da kiyâmete kadar gelecek tüm insanlara hitap etmiştir⁸.

Arapça'da *v-h-y* kökünden gelen *vahiy* lugatta, mektup yazmak, ima ve işaret etmek, acele etmek, ilham etmek, gizli konuşmak, seslenmek, emretmek, fisildamak gibi anıtlara gelir⁹. Şimdi vahiy kelimesinin Kur'ân'daki kullanışlarına kısaca gözatalım.

Kur'ân âyetlerine baktığımız zaman, Cenâb-ı Hakk'ın peygamberlere, Havariler'e, meleklerle, Hz. Musa'nın annesine, balarısına, semaya ve arza vahyettiğini görürüz. Allah'tan mahlukata doğru olan vahyin, yani ilâhî kaynaklı vahyin yanında, bir de insandan insanlara ve şeytandan insanlara olan vahiy şekilleri de önumüze çıkmaktadır.

İlâhî vahye mazhar olan varlıkların başında, hiç şüphesiz Allah'ın insanlar içinden kendisi için seçtiği elçiler, peygamberler

---

6 14 İbrâhîm, 4.

7 33 Ahzâb, 40.

8 34 Sebe', 28.

9 el-Ferâhidî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn* (Tah. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmîri), 1.bsk., Beyrut 1408/1988, III/320; el-Cevherî, İsmâ'il b. Hammâd, *es-Sîhâh* (Tah. Ahmed Attâr), 4.bsk., Beyrut 1990, VI/2519-2520; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed, *Tehzîbu'l-Luga* (Tah. Abdullâh Dervîş), Mısır trs., V/296-297; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga* (Tah. Abdu's-Selâm M. Hârûn), 2.bsk., Mısır 1392/1972, VI/93; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadîl Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, 3.bsk., Beyrut 1414/1994, XV/379-381.

gelmektedir. Bizzat peygamberlere yapılan vahiyle ilgili Kur'ân'da pek çok örnek bulunmaktadır¹⁰.

Allah, Havariler'e Kendi Zatına ve Elçisi'ne inanmalarını ilham ediyor, onlar da "inandık; müslüman olduğumuza Sen de şahid ol" diyorlar¹¹.

Bedir Harbi esnasında Allah, meleklerle mü'minleri sebatlı kılmalarını vahyetmiş, melekler de mü'minlerin kuvve-i maneviyelerine güç kazandırmışlardır¹². Buradaki vahiy, bir emir ve direktif verme anlamını taşımaktadır, diyebiliriz.

Yine Kasas suresinin 7. ayetinden anlaşıldığına göre, Yüce Allah Hz. Musa'nın annesine çocuğunu suya bırakmasını ilham etmiştir.

Yüce Allah, balarısına da vahyettiğini Nahl suresinde ifade etmektedir¹³. Reşîd Rıza, vahyin bu türünü "içgündüsel ilham" diye tanımlamaktadır¹⁴.

Öte yandan Allah Teâlâ, herbir semaya görevini vahyettiğini bize bildirmektedir¹⁵.

---

¹⁰ 2 Bakara, 136; 3 Âl-i İmrân, 84; 4 Nisâ, 163-164; 37 Sâffât, 133 vb.

¹¹ 5 Maide, 111.

¹² 8 Enfâl, 12.

¹³ 16 Nahl, 68-69.

¹⁴ Reşîd Rıza, Muhammed, *Muhammedî Vahiy* (Çev. Salih Özer), Ankara 1991, s. 20.

¹⁵ 41 Fussilet, 12.

Kiyamet sahnelerinden birini anlatmakta olan “O gün Rabbinin kendisine vahyettiği veçhile yeryüzü bütün haberlerini anlatacaktır” ifadesinden, Allah’ın arza da vahyettiği anlaşılmaktadır¹⁶.

Kur’ân’dâ sözü edilen bir başka vahiy şekli de, insan kaynaklı vahiyidir. Başka bir ifadeyle, sözkonusu âyet bağlamında yer alan *vhy* mastarından gelen kelime de etimolojik anlamında kullanılmıştır. İlgili âyet, Zekeriyyâ (a.s.)’nın, kavmine sabah akşam Allah’ı tesbih etmelerini vahyettiğinden bahsetmektedir¹⁷. Yani, Hz. Zekeriyyâ onlara ima ve işarette bulunmuştur¹⁸. Zira Allah, kendisine üç gün boyunca insanlarla, sadece işaret ve ima yoluyla konuşmasını; iletişimi yalnız ‘remz’ yolu ile kurmasını emretmiştir¹⁹.

Şeytanların insanlara vahyetmesi de, Kur’ân-ı Kerim’de önumüze çıkan vahiy şekillerinin sonuncusudur. Bunu dile getiren En’âm suresinin 121. âyetinde geçen vahiy kelimesi de lugat anlamına bağlı olarak vesvese manasında kullanılmıştır²⁰.

Öyle anlaşılmaktadır ki, Kur’ân’dâ, *vhy* kökünden gelen kelimelerdeki ortak yön, iki varlık arasındaki iletişim, bir varlığın

---

16 99 Zilzâl, 4-5.

17 19 Meryem, 11.

18 en-Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Medâriku't-Tenzîl* (Tah. Mervân M. eş-Şe"är), Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1416/1996, III/50; ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hâkâ'iki Çavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (Haz. Muhammed Abdusselâm Şâhin), Dâru'l-Kutubi'l-'Îlmîyye, Beyrut 1415/1995, III/7.

19 3 Âl-i İmrân, 41.

20 ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/59; el-İsfahâni, Râğıb, *el-Mufredât*, 2.bsk., Dîmaşk 1418/1997, s. 858; en-Nesefî, *Medârik*, II/46; Suyûti-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I/125.

başka bir varlıkla irtibat sağlaması hususudur. Dolayısıyla, ortada bir diyalog, bir bilgi alış-verışı sözkonusudur ki, bu yönü ile vahiy, bir bilgi kaynağıdır, denebilir.

Düğer ortak bir husus daha vardır ki, o da, kurulan iletişimde, söyleyenin veya iletelenin, kendisine söylenen ve iletileni, iletişim sonucunda, iletilen şeyin tesiriyle hemen harekete geçirmesi, bir davranış içine sokmasıdır. Bu, peygamber için kullanıldığından, hemen ona (söylenilene) tâbi olup onu tebliğeye başlaması, tebliğ edilen insanların da bundan etkilenderek aksiyona başlaması sözkonusudur²¹. Şu halde bu anlamda vahiy, aktiviteyi, aksiyonu, canlılığı, hareketliliği, eylemliliği gerektirir. Derli toplu söyleyecek olursak, vahiy, gizli, hızlı, başkalarına gizli kalacak şekilde vahiy gönderene has bir bildirme, haberdar etme, iletişim sağlamadır, diyebiliriz. Bu irtibatta bir gizlilik, bir kapalılık sözkonusu olduğu için alıcı-verici dışındaki bir üçüncü varlık, bu iletişime muhatab olamaz. Râğıb el-İsfahânî'nin tarifine göre, böyle bir iletişim, remizli bir kelâm, ya da terkipten soyutlanmış bir ses veya bazı azaların işaretti yahut da yazı vasıtasyyla olabilir; o, Hz. Zekeriyyâ'nın kavmine vahyedişini de buna delil olarak göstermektedir²².

Vahyin lugat anımlarına kısaca baktıktan sonra, şimdi vahiy denince akla ne geldiği; başka bir ifadeyle, vahyin ıstılâhî manada/terim olarak neyi ifade ettiği konusuna geleceğiz; ancak daha önce, hemen şunu belirtelim ki, vahyin, terim anlamının bir çok tarifi yapılmış; bunlar, temelde, özde aynılık arzettiği gibi,

21 Albayrak, Halis, Vahiy Gerçeği, (Kutlu Doğum Haftası, 12-17 Ekim, 1989), TDV yay., Ankara, 1990, s. 108.

22 el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 859;

teferruatlarında bazı küçük farklılıklar da içermektedir²³. Biz burada, vahyin, İslâm ulemâsı tarafından yapılmış muhtelif tanımlarını sıralamayacağız. Bununla birlikte, konumuzla yakından alâkadar olduğunu gözönünde bulundurarak, bizzat Kur'ân'ın bu husustaki görüşünü serdetmek istiyoruz.

Vahiy, Kur'ân'a göre, gerek doğrudan kalbe ilka etmek, isterse perde arkasından, yahut bir elçi vasıtasıyla olmak üzere Allah'ın peygamberlerle irtibat sağlaması, konuşması, mesajını iletmesidir²⁴. Kur'ân'ın da vahiy olduğunu bu ve bu hususu ortaya koymakta olan başka âyetlere²⁵ dayanarak söyleyebileceğimiz gibi, bundan böyle vahiy denince Kur'ân'ı kastettiğimizi de ifade etmek isteriz.

Görüldüğü gibi, üç unsurlu bir ilişkiyi (vahyeden-vahiy-kendisine vahyedilen) ifade eden 'vahy', Allah ile Peygamber arasında gerçekleşen özel bir iletişim olduğu için bunun mahiyetini tespit etmemiz —benzer bir tecrübe yaşamadığımız için— mümkün olmayacaktır. Ancak bu durumun, bizim vahiy hakkında konuşmamızı imkân dışına çıkardığı kanaatindeyiz. Zira vahiy, Peygamber dışındaki insanlara ulaştığı haliyle, şekli ve muhtevası

---

23 el-Aynî, Bedru'd-Dîn Mahmud b. Ahmed, *Umdatû'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1.bsk., Mısır 1392/1972, I/15; Subhî, Abdu'l-Mun'im İbrahim, *en-Nubuvve fi'l-Akîdeti'l-İslâmiyye*, 1.bsk., Mısır, 1417/1996, ss. 116-118; Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, MÜİF yay., İstanbul 1996, s. 26; İsfahanî, *el-Mufredât*, s. 858-859; el-'Ak, Hâlid Abdu'r-Rahmân, *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduh*, 2.bsk., 1406/1986, Beyrut, s. 37; el-Kastalânî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed, *İşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, trs., I/48; Sîdîk Hasan Hân, 'Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti'l-Buhârî, Haleb, 1404/1984, I/25-26.

24 42 Şûrâ, 51.

25 6 En'am, 19. 106; 7 A'râf, 203; 12 Yûsuf, 3; 42 Şûrâ, 7. 52.

muayyen bir bütün teşkil etmektedir. İşte bu haliyle vahye, isteyen her insan ulaşabilir; onun hakkında, diğer insanlar tarafından doğruluğu tahkik edilebilir görüşler beyan edebilir. Çünkü, Peygamber dışındaki insanlar açısından, vahyetme, netice itibariyle ne olduğu belli bir hitabın kendilerine ulaşmasından ibarettir. Bu nedenle olsa gerek ki, vahyin mahiyeti, niteliği hususunda çeşitli İslâmî ekoller ve mezhepler tarafından birçok fikir ileri sürülmüş; kendisine benzer olgularla mukayesesini, diğer dinlerdeki vahiy telâkkileri ile karşılaştırılması yapılmış; başka bir ifadeyle, vahiy diye bir vâkianın anlaşılır olabilmesi için çok gayret sarfedilmiş ve hâlen de bu olgu etrafında çaba harcanmaktadır²⁶. Bazı yorumlar —nasslar çerçevesinde hareket edildiği takdirde— yapılsa bile, yine de bunlar, vahyin hakikatini ortaya koyucu nitelikte olamamaktadır. Çünkü, Cenâb-ı Allah vahiy konusunda insanlığa çok az bilgi verdiği gibi²⁷, bu konuda onu mükellef de tutmamıştır. Bu nedenledir ki, kaynağı itibariyle metafizik alana mahsus vahiy olusunun arkaplanını ortaya çıkarmak yönünde kat'î bir söz söylemenemez; Kur'an'ın tabiriyle bu eylem, nişangâhı görmediği halde hedefi tutturmaya uğraşan kişinin davranışından farklı değildir²⁸.

---

26 Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed, *el-Mustâsfâ min Îlmi'l-Usûl*, I, 674-676 vb.

27 17 İsrâ, 85: "Sana, ruhu / vahyi soruyorlar. De ki, vahiy Rabb'imin emrindendir. Bu konuda size az bilgi verilmiştir". Krş. 17 İsrâ, 82-89, 105-106; ayrıca, 16 Nahl, 2; 40 Çâfir, 15; 42 Şûrâ, 52.

28 18 Kehf, 22; 34 Sebe', 53; Yeri gelmişken, Kur'an'da "bi'l-ğayb" ifadesinin, geçtiği 10 kúsûr âyetteki Türkçe anlamı "gayben, giyâbında; görmeden, görmeyerek" olduğu gibi, mezkûr âyetlerde de farklı anlamda kullanılmamıştır. Daha geniş bilgi için bkz.: Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şüle yay., İstanbul 1993, s. 96-101.

Bizim için burada sözkonusu olan, Peygamber dışındaki vahyin ilk muhatapları gibi, vahyetme süreci neticesinde insanlara ulaşan Allah Kelâmi'nin, bizzat Peygamber'in sağlığında genel olarak yazıya geçirilme süreci olduğu gibi, bu işlemi mahzâ tahakkuk ettiren zevât, bunların kullanmış olduğu malzemeler ve izledikleri metodlardır.

Kur'ânî ilimler içerisinde oldukça geniş bir alana sahip 'vahiy'le ilgili aktardığımız bu bilgilerden sonra, konumuzla doğrudan ilgisi bulunan yazı/kitâbet konusunu da kısaca ele alacağız.

B. Yazı

Yazı, kendisinde, sistemli bir biçimde tek bir remzin/ışâretin, ister tüm olarak sözü, ister ses sıralamasını, isterse ayrıca bir konuşma sesini aktaran sabit (değismeyen) ses terkibidir. Bu sistem, dildeki telaffuzu simgelemek için kullanılmakta olan simgeler (ışâretler) sistemi olarak da tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle, yazı/kitâbet, nutku (sözü, mefhûmu) yazı unsurları aracılığıyla tespit eder.

Tarihî seyrine kısaca göz atacak olursak, yazı, kendisinin en ilkel türü olan resim çizgisi (*piktografi*) olarak önüne çıkmaktadır. Yani mesajı ulaştırmak amacıyla eşya vb. göndermek her zaman elverişli olmadığı için, insan, tedrîcen nesneyi değil, onun resmini çizip göndermeye başlamıştır. Nitekim bu husûsu, arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkan buluntular (kitâbeler, yazıtlar) da desteklemektedir. Zamanla bu resim-mesajlar "geliştirilerek"

ideografik yazıya²⁹ geçilmiştir. Bu aşamada yazı işaretlerinin (remizlerin) her biri, günümüzde Japonya, Çin ve benzeri ülkelerde kullanılan yazıda olduğu gibi, sözün tümünü ve yahut da anlamlı bir parçasını bildirmiş ve dolayısıyla sözün kendisine bağlı tüm lugavî (nahvî) şekillerini ifade etmiştir. Sözgelimi “ayak” ideogramı³⁰ “yürümek” anlamına geldiği gibi, “kalkmak”, “gitmek”, “gelmek” anımlarını da ifade etmiştir. Bu yazı sistemi bir önceki yazı ile kendisinden sonraki *hece* yazısı arasında geçiş safhasını oluşturmuştur³¹. En eski işaretleri M.Ö. III. binyılın başında Sümer Yazısı'nda³² görülen *hece* yazısı sistemine göre, yazıda, dilde bulunan hecelerin sayısı kadar öge bulunmalıdır. Hece yazısı —bu özelliğinin doğal sonucu olarak—, ses yazısından öğelerinin çokluğu ile ayrılır³³.

Esasen ideografik yazıldan türemiş³⁴ Ses Yazısı³⁵ —daha yaygın ismiyle, Alfabe— dilin seslerini hat unsurları aracılığıyla somutlaştırırken noktalama işaretlerinden de büyük ölçüde

---

29 Bu yazı türüne ‘Fikir Yazısı’ da denmektedir. Gerek çizgi/çizgiler, gerekse de bunlardan yapılmış şekiller, bir nesneyi, fikri ya da mânâyi ifade etmiştir.

30 Krş.: Japonya ve Çin'de: ‘Hieroglif’.

31 “Yazı”, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), ASE yay., Bakı 1981, V/48.

32 İşaretleri görünüşte çiviye benzeyigidinden bu yazıya ‘Çivi Yazısı’ da denmektedir.

33 Ses yazısında en çok 70 kadar ögenin kullanılmasına karşın hece yazısında en az 300 unsur bulunmaktadır.

34 Yazı tarihçilerine göre, ideografik yazının işaretleri, zamanla kelimenin tümünü değil, yalnız seslerini ifade etmeye başlamış ve neticede harfli yazı meydana gelmiştir.

35 Bu yazı türüne dilbilgisi terminolojisinde ‘fonografik yazı’ denir. Ayrıca bkz.: Yazır, Mahmûd Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, TDV yay., Ankara 1972, I/13.

yararlanmaktadır. Yazının tarihî seyrinde, ilk defa ünsüz sesleri aktaran simgeler eski Mısır yazısında görülmekle beraber, eski harfli yazıların en mükemmel Fenike yazısıdır. Pek çok alfabetin temelini oluşturan bu yazı, Arap yazısının oluşmasında da önemli bir rol oynamıştır³⁶.

Yazının tarihine ilişkin bilgileri, böylece genel ve özlü bir tarzda aktardıktan sonra, bizi burada alâkadar eden ve Kur'ân'ın hiçbir tahrif ve değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmasında önemli bir yeri olan Arap yazısını ele alacağız.

Hicrî III. asırdan başlayarak İslâm müellifleri, Arap yazısı hakkında çeşitli rivâyetler nakledepler. Aktarılmış olan bu nakiller ayrıntılarda farklılıklar arzetmektedir. Bununla beraber, Arap yazısının, Tayy kabileinden üç kişi³⁷ tarafından icât edildiği görüşünde ittifâk olduğu görülmektedir. Buna göre, sözkonusu üç

---

36 Fenike yazısının Doğu ve Batı'da yayılması neticesinde Doğu kolundan, çok kısa zaman zarfında Sâmî milletlerin yanı sıra Küçük Asya'dan Hindistan'a kadar büyük bir alanda ortak iletişim vasıtmasına dönüsen ve Eski Türk (Uygur), Suriye, İran (Pehlevî), Arap, Yahûdî, Moğol alfabelerinin—bunların ortak yönü, sağdan-sola yazılması ve konsonantlık prensibini korumalarıdır— anası addedilen Arâmî Yazısı türemiştir. Batı kolundan ise Latin Alfabesi ve buna dayanan alfabelere temel olan, yunanlıların daha sonra yazı yönünü soldan-sağa çevirmekle beraber ona ünlü harfler de ilâve ettikleri Yunan Yazısı türemiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: "Arap: II. Yazı", Çetin, M. Nihad, *DİA*, III/276; "Yazı", ASE, V/48.

37 el-Belâzûrî, Ebû'l-Hasen, *Futûhu'l-Buldân* (Tah. Rîdvân M. Rîdvân), Beyrut 1403/1983, s. 456; el-Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abdûs, *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb* (Tah. Mustafâ es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî ve Abdulhafîz Şelbi), 2.bsk., Kahire 1401/1980, s. 1; es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ, *Edebu'l-Kuttâb* (Haz. Muhammed Behce el-Eserî), Beyrut t.y., s. 30; ibn Ca'de tarikiyle nakledilen bu rivâyete göre Arap yazısı üç değil, iki kişi tarafından icât edilmiştir; İbnu'n-Nedîm, *el-Fîhrîst* (Tah. İbrahim Ramadan), Beyrut 1415/1994, s. 14.

kişi tarafından oluşturulmuş Arap yazısını, el-Enbâr halkından bazı kimseler öğrenmişler, sonra da el-Hîre halkı Arap yazısıyla el-Enbâr halkı aracılığıyla tanışmıştır. Dûmetulcendel emîri Ukeydir'in hıristiyan kardeşi Bişr b. Abdülmelik Hîre halkından yazıyı öğrendikten sonra Mekke'ye gelmiştir. Bu kişinin yazı yazmayı bildiğini gören Sufyân b. Umeyye b. Abdişems ile Ebû Kays b. Abdîmenâf b. Zuhre b. Kilâb'ın kendisinden ricâ etmeleri üzerine, Bişr, bu ikisine önce heceyi/alfabeyi öğretmiş, sonra da hattı/nasıl yazılacağını göstermiştir³⁸. Fakat el-Cehşiyârî ile İbnu'n-Nedîm, el-Belâzurî'nin bu görüşünü paylaşmamaktadır. Bunlara göre, Kureyş kabilesinden yazı yazmayı öğrenen ilk kişi Sufyân b. Umeyye değil, Harb b. Umeyye'dir³⁹. Sözkonusu Bişr'in, bazı kaynaklarda verilen⁴⁰, Harb b. Umeyye'nin kızı Sahbâ ile evlendiği haberine dayanan Hamîdullâh, Sufyân b. Harb'in, bazı tarihçilerin eserlerinde Muaviye'nin babası Ebû Sufyân b. Harb b. Umeyye'ye dönüşebileceğini ihtimâl dâhilinde addederek el-Cehşiyârî ve İbnu'n-Nedîm'i haklı görmekte, naklettiğleri rivâyeti de daha doğru bulmaktadır⁴¹.

Hicrî IV. asır müelliflerinden Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî kaleme almış olduğu *Edebu'l-Kuttâb* isimli eserinde Arap yazısının doğuşu konusuna da müstakil bir fasıl ayırmıştır. Sûlî, sadece ilk

³⁸ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457.

³⁹ el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 2; İbnu'n-Nedîm, *el-Fîhrîst*, s. 14-15.

⁴⁰ es-Sicistânî, Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Davûd, *Kitâbu'l-Mesâhîf* (Haz. Artur Jeffery), Mısır 1355/1936, s. 4-5.

⁴¹ Hamidullâh, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu ve Arap Yazısının Temeline Giriş* (Çev. Mehmet Yazgan), Beyân yay., İstanbul 1990, s. 24.

râviyi vermek suretiyle Arap yazısının ilk defa Hz. Âdem ve Hz. İsmâ'il tarafından yazdığını ifade eden nakiller yapmıştır⁴². Buna benzer rivayetlere el-Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb*'ında⁴³ ve İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde⁴⁴ de rastlamaktayız.

İslâm'dan önceki ve İslâm'ın ilk dönemlerine tesâdûf eden yazıtların⁴⁵ tetkiki, Arap yazısının Nabat yazısından oluşarak bir nevi onun gelişmiş bir devamı olduğu neticesini vermektedir. Yine, bu rivâyetlerde zikredilen şahıslar ve mekânlarla Hicâz ehlinin bağlantılarının ve çeşitli ilişkilerinin incelenmesi de, yazının, Enbâr-Hîra-Dûmetulgendel güzergâhi ile Hicâz'a ulaşmış olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar tarihî kaynaklar yazıyı bilen bazı şahıslardan⁴⁶ söz etmekte ise de, mezkur dönemlerin imzasını taşıyan herhangi bir vesika hâlen elimizde mevcut değildir. el-Belâzûrî'nin verdiği bilgiye göre, câhiliye devrinin sonlarıyla İslâm'ın doğuşuna rastlayan zaman diliminde kadın-erkek toplam yirmi küsür kişi yazı yazmaktadır⁴⁷.

Bu veya diğer güvenilir kaynaklarda isimleri verilen yazıyı bilen şahsiyetlerden hangilerinin Hz. Peygamber tarafından yazman/kâtip olarak istihdâm edildiği ve daha da önemlisi, bu müessesede

42 es-Sûlî, *Edebu'l-Kuttâb*, s. 28.

43 el-Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb*, s. 1.

44 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 14.

45 Bunlar, Nabatî Ummu'l-Cimâl (m. 250), en-Nemâre (m. 328) ve Arapça, Süryâni dili ve Yunanca olmak üzere üç dilde yazılmış bulunan Zebed (m. 512) kitâbeleridir.

46 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 15: "ve kâne fî hizâneti'l-Me'mûn kitâb bî'hatti 'abdi'l-Muttalib b. Hâşim...".

47 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457.

bunlardan kimlerin bizzat Vahy-i İlhâhi'yi yazmakla görevli olduğu; başka bir ifadeyle, yazı yazabilen sahâbilerden hangilerinin vahiy kâtipleri arasında mutalaa edilebileceği konusunu da yeri gelince açıklığa kavuşturtmaya çalışacağız.

Arap yazısını konu edinen kitaplarda müellifler, sözkonusu dönemin yazı malzemeleri hakkında da bilgi vermişlerdir. Fakat aktarılan bu bilgilerde, üzerine yazı yazılan nesneler hakkında geniş mâlumâtın yer almasına karşılık, kendisiyle yazılan malzemelerden hemen hemen hiç bahsedilmemektedir. Eski mûteber kaynakların vermiş olduğu haberlere göre —kanaatimizce bunlar, bir bilgi olmaktan ziyâde, bir inanış mahiyetindedir—, ilk yazı yazan Âdem (a.s.) toprak üzerine yazmıştır. Sonra insanlar büyük selden önce, yazıların uzun zaman kalabilmesi için bakır ve taş üzerine yazmışlardır. İbn Nedîm, böylece çeşitli toplulukların üzerinde yazı yazdıkları muhtelif nesneleri zikrettiği gibi, Arapların da kullanmış oldukları malzemelerden söz etmektedir. Onun bildirdiğine göre, dönemin yazı malzemeleri olarak kürek kemikleri, ince beyaz taşlar ve hurma dalları kullanılmıştır⁴⁸. Hz. Ömer'in müslüman oluşuna dair rivayetlerden anlaşılmaktadır ki, Kur'ân-ı Kerim'in yazıldığı malzemeler arasına sahifeyi (papyrus, parşömen) de katmamız gerekmektedir⁴⁹. Ayrıca Kureyş'in, Benû Hâşim ve Benû Muttalib'e

---

48 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 35; Suyûti, Celâluddin Abdurrahman, *el-İtrân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Haz. Mustafâ Dîb el-Bugâ), II/1162; müellif burada, konu ile ilgili tüm rivâyetleri vermiştir.

49 İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Çâbe fî Ma'rîseti's-Sâhâbe* (Tah. Halil Me'mûn Şeyhâ), Dâru'l-Mâ'rîfe yay., Beyrut t.y., III/320; el-Hasenî, Hâşim Ma'rûf, *Sîratu'l-Mustâfâ: Nazra Cedîde*, Beyrut 1410/1990, s. 171.

karşı uygulanmak üzere tasarlamış oldukları boykotun maddelerini yazdıkları malzeme de kaynaklarımıza *sahife* diye geçmektedir⁵⁰.

Ahmed b. Hanbel, Zeyd b. Sâbit'in "...Hz. Peygamber bana: "Ey Zeyd, yaziver!" dedi, ben de bir kürek kemiği aldım..." ve "Rasulullah'ın yanında Kur'an'ı bez parçaları üzerine yazardık..." gibi rivayetlerini nakletmektedir ki, bunlar, ilk dönemin yazı gereçlerini tanıtması bakımından oldukça büyük önem arzetmektedir⁵¹.

Kezâ Yemâme harbinde Kur'an bilginlerinden büyük bir topluluğun şehit edilmesiyle zuhûr eden endişe sonucu Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ömer dağınik halde olan Kur'an âyetlerini biraraya toplaması için Zeyd b. Sâbit'i görevlendirdiler. Zeyd'in, bu olayı ve Kur'an'ı iki kapak arasına topladığını anlatan hadisinden anlaşılmaktadır ki, üzerinde âyetlerin yazılı olduğu çeşitli yazı gereçleri arasında aşılanmış deri parçaları/kağıt parçaları, yaprakları temizlenmiş düzgün hurma dalları, ince beyaz taşlar, geniş omuz kemikleri, devenin hörgücü büyülüüğünde olan palan/semeler, iri kaburga kemiklerinin yanı sıra, sahifeler ve levhalar da bulunmaktadır⁵².

Yine Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye Hz. Ebû Bekir'le birlikte hicret ederken Suraka b. Mâlik, onları yakalayıp Mekke

50 İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk* (Tah. Muhammed Hamîdullah), Konya 1401/1981, s. 137 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (Tah. Süheyl Zekâr), Beyrut 1412/1992, I/235; el-Mes'ûdi, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Huseyn, *et-Tenbih ve'l-Îşrâf*, Dâru Mektebeti'l-Hilâl yay., Beyrut 1981, s. 216.

51 el-Bennâ, Ahmed Abdurrahman, *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertîbi Musnedî'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, Daru's-Şehâb yay., Kahire XVIII/29-32.

52 es-Sicistâni, *Kitâbu'l-Mesâhîf*, s. 7-10.

müşriklerine yüz deve karşısında teslim etmek amacıyla tâkip ediyordu. Mâlum olaydan sonra İslâm'ı kabul eden Suraka'nın bir ferman/emannâme istemesi üzerine Hz. Peygamber, istenilen bu fermanı yazması için Hz. Ebû Bekir'e tâlimat verdi. İbn Hisâm'ın naklettiğine göre, bu emannâme bir kemik (veya bez parçası) üzerine yazılmıştır⁵³.

Hindistan'a ilişkin araştırmalarıyla tanınan el-Bîrûnî, yerli yazıyla Arap yazısını mükâyese ederken, Arapların, genellikle deriyi yazı malzemesi olarak kullandığını, Hz. Peygamber'in komşu devletlerin hükümdarlarına göstermiş olduğu mektupların ise — Kur'ân mushaflarının yazıldığı gibi — ceylan derisi üzerine yazıldığını zikretmektedir⁵⁴.

Aktarılmış bilgileri toparlayacak olursak, araştırdığımız dönemin yazı malzemeleri hususunda şunları söyleyebiliriz: İslâm'ın doğusunda ve bunu tâkib eden zaman diliminde yaygın olarak kullanılan yazı malzemelerinin başında ince taş ve tahta levhalar, kemikler, kumaşlar, aşılanmış çeşitli hayvan derileri, papirüs ve kağıt gelmektedir. Yalnız parşömen, pahalı olması hasebiyle, daha az kullanılmıştır. Sözkonusu yazı gereci sadece kıymetli vesîkalar, gönderilen mektuplar ve özellikle de mushaflar için tercih edilmiştir.

53 İbn Hisâm, *a.g.e.*, I/340; Bu emannâmenin Ebû Bekir'in azatlı kölesi Âmir b. Fuheyre tarafından yazıldığına dair rivâyetler de vardır: İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3.bsk., Mektebetu'l-Mâ'ârif yay., Beyrut 1980, V/348.

54 el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tâhkîku mâ li'l-Hind*, Âlemu'l-Kutub yay., 2.bsk., Beyrut 1403/1983, s. 133.

Daha önce de anıldığı gibi, yazı, İslâm'ın doğuşu esnâsında çok yaygın değildi. Tarihî kaynakların, bu devirde Mekke'de sadece onyedi kişinin okuyup yazabildiğini zikretmeleri, mezkûr dönemin yazıyla olan irtibâtını açıkça ortaya koymaktadır. Yine bu husus, yazının az kullanıldığına bir delil teşkil etmektedir. Bunun nedeni ile bağlantılı olarak İbn Haldûn: "Mudarlar yazılı, kendilerinden ögrendikleri Himyerliler gibi güzel yazamıyorlardı. Bunun sebebi Mudarların göçebe hayat sürdürmeleridir; göçebelikle sanat birbirinden uzak olduğundan, böylesi bir yaşam tarzında sanatlar gelişemez ve güzelleşemez. Zaten göcebenin, genellikle bu sanatlara bir ihtiyâci da yoktur" açıklamasını yaptıktan sonra, Arapların, Şam, Yemen, Irak ve Mısır ahâlisine nisbetle yerlesik ve medenî hayattan uzak kaldıkları için İslâm'ın ilk günlerinde sağlam, iyi ve güzel bir hâle ulaşmış yazıya sahip olmadıklarını ifade etmektedir⁵⁵.

Tezimizle doğrudan alâkası olan Arap yazısının gelişimi konusuna son vermek istiyoruz; ancak bundan önce, bir husûsu da önemine binâen zikretmeden geçemeyeceyiz. O da, Vahy-i İlâhî'nin, Hz. Peygamber zamanında şifâhî/sözel yolla yayılmasıdır. Dolayısıyla inen âyetlerin korunmasında izlenmiş olan birinci araç, Arapların, gipta uyandırır dereceye varan ezberleme kabiliyetleridir. Başka bir ifadeyle, yazının, Kur'ân-ı Kerim'in korunmasındaki rolü büyütür, fakat yine de döneme özgü olarak yazı, tâyin edici olmayıp, ancak hâfızaya yardımcı bir vasıta olarak kalmıştır.

55

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Mukaddime* (Tah. Dervîş el-Cüveydi), 2.bsk., Beyrut 1416/1996, s. 388.

I. BÖLÜM

VAHYİN YAZIYA GEÇİRİLMESİ

A. Mekke Dönemi

İslâm'ın ve tabiatıyla bu dinin beraberinde getirmiş olduğu İslâm kültürünün güçlenip gelişmesinde önemli bir dönüm noktası Mekke'li müslümanların Medine'ye hicret etmeliridir, dense yanlış olmasa gerektir. Sayları kat kat az olan Müslümanlara Mekke müşrikleri tarafından yapılan zulüm ve işkencelerle, Medine'de hicretten hemen sonra kurulan Medine İslâm şehir-devletinin karşılaşılması tarihen sabit olan bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Bunu göz önünde bulundurarak, vahyin yazıya geçirilme sürecini Mekke Dönemi ve Medine Dönemi olmak üzere incelemeye tâbi tutmak, kanaatimizce daha uygundur.

İslâm'ın doğduğu Mekke şehri, kendisinin coğrafi konumu sebebiyle, Arap Yarımadası'nın Güney bölgelerinden Kuzey ve Kuzey-Doğu istikâmetinde hareket eden tüm ticârî kervanların —tabiri yerindeyse— mola verdiği yer mesâbesinde olmuştur. Bu nedenle olmalıdır ki, Mekke şehri giderek büyük ticârî merkez hâlini almıştır. Bunun yanısıra, Mekke'yi neredeyse "başkent" konumuna getiren sebepler arasında, kendisinin, tüm civar kabilelerin hacc için akın akın geldikleri ibâdet merkezi olma husûsiyeti de vardır. Zira bütün etraf kabilelerin taptıkları kabile tapınakları/putları Kâbe mâbedinin içinde bulunuyordu. Kısaca ifade etmek gerekirse, Mekke şehri, Arap Yarımadası'nın ticârî merkezlerini birbirilerine bağlayan yolların kesişme noktası olmuştur. Mekkeli tâcirler burada muntazam çeşitli panayır, yarmarka ve fuarlar düzenleyerek Mekke'nin bu mevkiiini değerlendirmekte geç kalmadılar. Bunların başını çeken yıllık *Ukâz*⁵⁶ fuarına genel ve seri bir şekilde göz atılırsa, bu fuarın, en yakın komşular olarak Mekkeliler ve Tâifilerin etkileri altında olduğu görülür. *Ukâz* fuarının dikkatleri üzerine çeken diğer bir özelliği de, burada, hukuki meseleleri çözüme kavuşturmak için Temîm kabilelerinden gelen hakemlerin bulunmuş olmalarıdır. Bu kabile, yarımadanın en uzak Doğu'sunda, Basra körfezi kıyılarında oturmakta ve bu görevi tevârüs yolu ile ellerinde bulundurmaktadır.

Ukâz fuarına, Arap yarımadasının Güney bölgesinde hüküm süren Kinde Kralları'nın ticârî mallar göndermelerine karşın,

---

⁵⁶ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Umeyye el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber* (Haz. Elza Lihten Şteytr), Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde yay., Beyrut t.y., s. 266-267.

yarımadasının Kuzey bölgesinde bulunan Hîre Kralları da buraya, kendi ülkelerinde çıkan malları ihrâc ediyordu. Ünlü hatîp ve şâirler bu edebî fuara muntazaman katılarak kendi değer ve mahâretlerini buraya akın eden halk yiğinları karşısında ortaya koymaktaydilar. *Ukâz*'da okunmuş ve en mükemmel olarak kabul edilmiş şiirlerin ("Yedi Askı", "el-Mu'allakâtu's-Seb'a") yazilarak Mekke'de Kâ'be mâbedi içine asılması bu fuarın edebî yönünü açıkça ortaya koymakta ve bir nebze Mekke'de yazının durumu hususunda fikir vermektedir. *Ukâz* fuarında gerçekleştirilen edebî faaliyetlere dayanan M. Hamîdullâh, bu fuarın pekâlâ Araplararası bir edebî kongre konumunda olduğunu ifade etmektedir⁵⁷.

İslâm tarihçileri israrla belirtmişler ki, İslâm'ın henüz doğuşu sırasında Arabistan'ın en gelişmiş şehri mesâbesinde olan Mekke'de sadece onbeş yirmi kişi okuma-yazma ile tanışmış bulunmaktaydı. Yukarıda Mekke'nin edebî yönüne ilişkin kısaca aktardığımız bilgiler, bu ifadeyi kelimesi kelimesine kabûl etmemize engel olmaktadır. Başka bir ifadeyle, Mekke ahâlisinin meşgul oldukları meslek (ticâret) onları diğer komşu devletlerle —mal mubâdelesi, alış-veriş vb. sâyesinde— irtibâta sevk etmiştir. Civar bölgelere ticâri kâfilelerle yapılan sayısız seferler Mekkelileri dış dünyaya açmış, onları diğer sosyo-kültürel ortamlarla tanıştırmıştır. Araplar bu yolculukları esnâsında kültür alış-verisi icâbı diğer uygarlıklardan bilmediklerini öğrenmişlerdir ki, yazılı da bunlardan sayabiliriz. Kaldı ki, ticâretin kendisi iyi okuma-yazma ve hesap bilgilerini gerektirmektedir.

---

57 M.., Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti*) Çev. Sâlih Tuğ, 5. bsk., İstanbul 1411/1990, II/762.

Öte yandan, kaynaklarda geçen bazı haberler, bizi, en ileri derecede bir fikri-edebî faaliyetin Mekke'de olduğunu ileri sürmeye zorlamaktadır. İbnu'n-Nedîm'in naklettiği bir habere göre, Halife el-Me'mûn'un hazînesinde Abdulmuttalib'in kadın yazısına benzer yazısıyla bir yazı/kitap vardi⁵⁸. Bu haberden anlaşıldığı gibi, okuma-yazma kadınlar arasında da yaygın idi. Bunu, Hz. Ömer'in akrabalarından biri olan eş-Şifâ isimli bir kadının kendi kızı Hafsa'ya okuma-yazma öğretmesi haberi de desteklemektedir⁵⁹. Aynı Ömer'in müslüman oluşunu konu edinen haberlere göre, Ömer'in kızkardeşi Fâtima da okuma-yazma biliyordu. Çünkü, kendisi hicretten önce Mekke'de oturuyorken üzerinde Kur'an-ı Kerîm'in bazı sûrelerinin yazılı bulunduğu yapraklara sâhipti⁶⁰.

Mekke yakınında oturmakta olan *Huzeyl* kabilesine mensup Zîlme isimli bir fâhişenin küçük kız iken kabilenin okuluna gittiğine ve burada öğrencilerin kalem ve mürekkep kaplarıyla oynadığına dair bir haber de İbn Kuteybe'nin '*Uyûnu'l-Ahbâr*'ında bulunmaktadır⁶¹.

Yine el-Belâzûrî, kaleme almış olduğu *Futûhu'l-Buldân*'ında, okuma-yazma konusunda söz sahibi olan Mekkeli kadınlardan sözetmektedir. el-Belâzûrî'nin verdiyi haberlere göre, eş-Şifâ, Hafsa el-'Adeviyye, Ummu Gulsûm bint 'Ukbe, 'Aişe bint Sa'd b. 'Ubâde ve Kerîme bint el-Mikdâd hem okuma, hem de yazmayı biliyordu. Buna mukabil, Hz. Peygamber'in eşlerinden olan Hz.'Aişe ve Hz. Ummu

58 İbnu'n-Nedîm, *el-Fîhrîst*, s. 15.

59 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 458.

60 İbn Hisâm, *a.g.e.*, I/230.

61 İbn Kuteybe Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, *Kitâbu 'Uyûni'l-Ahbâr*, Beyrut t.y., IV/103.

Seleme ise sadece okuma bilmekteydi⁶². Hatta, Hz. Peygamber'in ilk eşi Hz. Hadice'nin yeğeni Varaka b. Nevfel'in kızkardeşi⁶³ Kuteyle bint Nevfel mukaddes kitapları okuyordu⁶⁴. Kültür hayatında kadınların bu kadar yüksek derecede aktif olmalarından yola çıkarak, erkeklerin de en azından bu seviyede olduğunu söyleyebiliriz. Mü'minlerin annesi⁶⁵ Hz. Hadice'nin yeğeni Varaka b. Nevfel'in, Mekke'de İncil'i Arapça'ya çevirmekle meşgul olduğu⁶⁶ haberi bu görüşümüzün dayanağı olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Öte yandan, İslâm'ın henüz yeni geldiği bir çağda Mekke'de erkeklerden yirmi civarında bir okuma-yazma bilenler topluluğunun isimlerinin kaynaklarda geçmesi de, bu görüşü desteklemektedir.

Hz. Muhammed'e vahyolunan ilk âyetlerin "Oku!" emri⁶⁷ ile başlaması ve devamla, ilimlerin korunması ve gelişmesinde temel

62 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 458.

63 İbn Hisâm, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, I/107; İbn İshâk, *Sîretu İbn İshâk*, s. 20; İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Dâru Sâdir yay., Beyrut t.y., I/95.

64 el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf* (Tah. M. Hamîdullâh), Kahire 1959, I/81: hadis no. 142; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/95, 96. Ayrıca, İbn İshâk'tan rivayet olunan başka bir habere göre bu kadının ismi, Ummu Kubâl bint Nevfel diye geçmektedir: İbn İshâk, *Sîretu İbn İshâk*, s. 20; Diğer bir haberde ise, bu isim Fâtimâ'dır: el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/79: hadis no. 139.

65 33 Ahzâb, 6.

66 el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Elif Ofset yay., İstanbul 1979, VI/65. kitap, 96 'Alak, 1; İbn Hacer. Şîhâbuddîn Ahmed b. Ali el-'Askalâni, *Fethu'l-Bâri bi Şerh Sahîhi'l-Buhârî* (Tah. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mustafa M. el-Hevârî, Muhammed Abdulmu'tî), Kahire 1398/1978, XVIII/370.

67 96 'Alak, 1-5; Yeri gelmişken, bu âyetler pasajında yer almakta olan "Oku" ('ikra') ifadesinden kasıt, okuma-yazma veya yazılı bir metni okuma değildir. Bunun anlamı insanın -sanki bir şifrenin okunması misali-, etrafda

unsur gibi nitelegebileceğimiz ‘kalem’in övgüsüne tâhsis olunmasıyla, İslâm’ın ilme verdiği büyük önem vurgulanmaktadır. Bir bakıma bu âyetlerle Allah Teâlâ, ilmin, bilgi edinme ve bunu korumanın iki önemli husûsiyeti olan *okuma ve yazmayı*⁶⁸ ön plana çıkarmıştır, denilebilir. Dolayısıyla, *kalemin/yazının/yazı yazmanın* medhedilmesinden maksat, bize, yazının ne kadar büyük ehemmiyet taşıdığını anlatmak ve insanoğlunun dikkatlerini bu gerçege celb etmektir.

Öte yandan Kur’ân-ı Kerîm’in, daha Mekke’de vahyolunmuş diğer bir suresinin *kaleme ve yazıya yeminle*⁶⁹ başlaması da, İslâm’dâ

---

cereyân eden olayları bizzat oldukları gibi –mahluk olarak– görmesi ve onları böylece kavramasıdır. Başka bir ifadeyle, insan, etrafında olup biteni anlamak için bunların Rabbi ile alâkasını kurarak onlara bakacak ve inceleyecek, yani okuyacak. Daha fazla bilgi için bkz.: Görgün, Tahsin, “Dil, Kavrayış ve Davranış: Kur’ân’ın Vahyedilmesi ve İslâm Toplumunun Ortaya Çıkışı Arasındaki Alâkanın Tahliline Mukaddime”, *III. Kur’ân Haftası Kur’ân Sempozyumu* (13-19 Ocak 1997), 1.bsk., Fecr yay., Ankara 1998, s. 144-151.

68 Zira bu pasajda Yüce Allah, kendisinin en büyük kerem sahibi olması nedeniyle insana bilmediklerini öğrettiğinden sözetmekte ve yine âdemogluunun meşhûlû olan *yazıyı* öğretme eylemini de bizzat Kendi Zâtı’na nisbet etmektedir.

69 Hurûf-ı mukatta’adan olup surenin başında yer alan “Nûn” harfine yapılan çeşitli yorumlardan biri de “hokka”dır (içine mürekkep konulan küçük kap, mürekkeplik) : Mucâhid, Ebû'l-Haccâc b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid* (Tah. Abdurrahmân et-Tâhir b. Muhammed), Beyrut t.y., II/687; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/572; en-Nesefî, *Medârik*, IV/408; Süleyman, Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, Yeni Ufuklar yay., İstanbul 1991, X/6; İbrahim, Cânan, *Peygamberimizin Okuma-Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti*, Cihan yay., İstanbul 1984, s. 41. Âyetin geçtiği bağlam da bu yorumu müsait gibi gözükmektedir. Fakat, “Nûn”un hâlen hurûf-ı mukatta’ a ismini taşıdığından yola çıkararak ve hâlâ bu kesik/parça harflerden biri olduğunu göz önünde bulundurarak kendisine yüklenen bu anlamı metinde kaydetmeyi uygun görmedik.

yazının sahip olduğu önemli ve bir o kadar da şerefli yeri ifade etmeye yeterlidir.

Allah Teâlâ'nın elçisi olması hasebiyle her kesten önce bu gerçeğe ulaşmış bulunan Hz. Peygamber, tebliğ etmektediği dinin korunması için tedbirler almaktan geç kalmadı. Daha işin başında iken Hz. Muhammed, Arapların gipta edilecek sınırı aşmış boyutta olan hâfızalarından büyük ölçüde yararlanmıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, bu sıralarda kendisine indirilen vahiyyeleri, sayıları henüz çok az denilebilecek kadar olan Müslümanlara okuyordu. Bu arada anlaşılması zor olan kısımları da onlar için açıklıyordu. Fakat, hicretten evvelki bu devir, İslâm'ın ve bu dinin yeni müntesiplerinin İslâm'a karşı çıkan hemşehrileri tarafından sürekli eziyet ve işkence altında tutulduğu bir devirdir. Bu nedenle de pek az kimse bu yeni harekete katılmış bulunuyordu. İslâm'ın henüz bu filizlenme çağında rahat bir şekilde davranışabilmemelerinin bir delilidir ki, Hz. Peygamber ve İslâm'ı kabul etmiş Mekkeliler Kureyş'in zulmünden korunmak için İbn Ebi'l-Erkam'ın es-Safâ tepesi yanındaki evinde gizli olarak toplanmaktadır⁷⁰.

Hicretten evvel, Medine döneminden farklı olarak, Mekke döneminde inmiş vahye genel olarak göz atacak olursak, çeşitli vesilelerle ilim ve bunun araştırılması konusuna değinen âyetlerin hemen hemen tamamının bu devirde nâzil olduğunu görürüz. Bu âyetler, vahy-i ilâhiyi anlamanın yolunun ilimden, bilgi sahibi olmaktan geçtiğini vurgulamaktadır. Bilenlerle bilmeyenleri farklı

---

70 Ibn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Eshâb* (Tah. Ali Muhammed el-Bicâvi), Nahdatu Mîsr yay., Kahire t.y., I/131; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V/341.

mevkilerde tutarak Kur'an'ın âyetlerinden sadece bilenlerin ibret alabileceğini⁷¹, bilmeyenlere, bilmediklerini bilenlere sormalarını emretmekle⁷² bilgili kişilere vermiş olduğu değeri ortaya koyan âyetler, Kur'an-ı Kerîm'in henüz Mekke'de vahyolunan ve ilim konusuna dokunan pek çok âyetlerinden sadece ikisidir⁷³.

Hz. Peygamber, kendisinden önce gönderilmiş semâvî kitapların tahrif ve tağyirden yeterince nasiplerini aldıklarından⁷⁴ haberdardı. O, Cenâb-ı Allah'ın, kendisine indirdiği vahyin âkibetinin de, kendisinden önceki mukaddes kitapların sonu gibi olmaması ve ilâhî âyetlerin sonraki nesillere hiçbir değişikliğe uğramadan, bizzat kendisine indirildiği şekilde sağlam ulaşılmasını sağlamayı da, peygamberlik görevinin gereği üstlenmiş bulunmaktaydı. Bu amaçla, daha Mekke'de zor şartlar altında İslâm'ı tebliğ ettiği zamanlardan başlayarak, inen âyetleri Müslümanlar arasından yazıyı bilenlere muntazam olarak yazdırıyordu. Bizi bu düşünceye sevk eden âmili, ilâhî mesajı Mekke'de tebliğ ettiği zaman Hz. Peygamber'e karşı gelen kişilerin iddialarından sözetsmekte olan âyetlerde bulmaktayız. İslâm'a azılı düşman kesilmiş bu adamlar⁷⁵, Allah Teâlâ'nın Elçi'sine indirdiği âyetleri, Hz. Muhammed'in —kendisinin yazamaması nedeniyle— başkalarına **yazdırılmış** ve kendisine de ezberleyip öğrenmesi için sabah akşam okunan eskilerin masalları olarak

---

71 39 Zumer, 9.

72 16 Nahl, 43.

73 Bu âyetlerden bazıları şunlardır: 17 İsrâ, 85; 20 Tâhâ, 114; 31 Lukmân, 27; 68 Kalem, 1 vb.

74 4 Nisâ, 46; 5 Mâ'ide, 13, 41.

75 et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîr'l-Kur'an*. Dâru'l-Mâ'rife yay., Beyrut 1407/1987, XVIII/137.

nitelemişlerdi⁷⁶. Bu âyete dayanarak Hz. Peygamber'in 'ümmî' olduğu fikrine rahatça varabildiğimiz gibi, aynı âyeti, henüz Mekke döneminde vahyin yazıya geçirildiğini iddiâ etmek için pekâlâ başlıca mesnet kabul edebiliriz. Zira bu âyetten kolayca anlaşıldığı üzere, ortada, üzerinde vahyin yazılı bulunduğu malzeme(ler) sözkonusudur.

Yüce Allah'ın Ademoğluna göndermiş olduğu son ilâhî çağrıının, Hz. Peygamber tarafından daha risâletinin ilk dönemlerinde yazı vasıtasıyla kayda alındığına dair Kur'ân'da bulunan bir diğer delil olarak Hûd suresinin 13. âyetini inceleyebiliriz. Mezkûr âyet-i kerîme, vahy-i ilâhînin, kendisini kabul etmekte zorlanan ve yine kendisini uydurma diye nitelemekte olan müşrik Araplara —bunlara kiyâsen de tüm insanlığa— karşı meydan okuyup kendi surelerine benzer on sure⁷⁷ yazıp getirmelerini istemektedir. Bu durum bizi, ortada mukâyese edilebilecek somut verilerin olduğu fikrine götürmektedir. Başka bir ifadeyle, bu meydan okuma eyleminden yola çıkarak, En azından, Hz. Peygamber'in elinde mukâyese edilebilecek yazılı metinlerin mevcut olduğunu düşünebiliriz.

Öte yandan, Danimarkalı şarkiyatçı Frantz Buhl, *İslâm Ansiklopedisi* için kaleme almış olduğu "Kur'ân" maddesinde, nesh meselesini delil göstermek suretiyle "...bu âyetler, yalnız şifâhî olarak nakledilmiş olsa idi, bu nesh keyfiyeti zarûri olmazdı" diyerek vahyin, Hz. Peygamber tarafından henüz Mekke döneminde yazı ile kayda

---

⁷⁶ 25 Furkân, 5.

⁷⁷ 11 Hûd, 13.

geçirilmesinin sağlandığını, kendi ifadesiyle “daha açık surette isbât” etmektedir⁷⁸.

Kezâ, peyderpey inmekte olan vahyin yerinin/sırasının bizzat Hz. Peygamber tarafından düzenlenmiş olduğuna ilişkin rivayetler de vardır. el-Ya'kûbî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir habere göre, Cebrâîl Peygamber'e vahiyle geldiği zaman getirdiği vahyin yerini de bildiriyordu⁷⁹. Hz. Osman'dan rivayet edilen diğer bir haberde zikredildiği üzere, Hz. Muhammed'e âyetler indirildikçe kendisi için yazı yazanlardan bir kısmını çağırıp “bu âyetleri, içerisinde söyle söyle diye bahseden surenin içine koyunuz/yazınız”⁸⁰ diyordu. Bizim açımızdan burada üç önemli nokta vardır. Birinci ve açık olan mânâ odur ki, Hz. Peygamber, kendisine vahyolunan âyetleri yazdırmağa kalmamış, onların yerlerini de tanzim ve tertip etmiştir. Hadiste geçmekte olan “...Yed'û ba'da men yektbu 'indehû...'” ifadesini incelersek, kalan iki mühim nokta da ortaya çıkacaktır. Dikkat edersek, rivayette yer almakta olan “'indehû” (yanında bulunan/sîrf kendisi için/görevlendirmiş olduğu) sözcüğü, bir bakıma, Hz. Peygamber'in vahyi yazdırma için çağrıdığı kâtipleri belirtmektedir. Başka bir ibâreyle, İslâm'ın Yüce Peygamber'i, Allah Teâlâ'nın

78 Frantz, Buhl, “Kur'ân”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5. bsk., Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) yay., İstanbul t.y., VI/1000.

79 el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el'Abbâsî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdir yay., Beyrut t.y., II/43.

80 Ebû 'Ubeyd, Kâsim b. Sellâm, *Fedâ'ilu'l-Kur'ân* (Tah. Vehbî Suleymân Çâvecî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1411/1991, s. 158, no. 49/16; İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybâni, *el-Musned* (Tah. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş), 1. bsk., Dâru'l-Fîkr yay., Beyrut 1411/1991, I/126; ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Tah. Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Fîkr yay., Beyrut 1408/1988, I/296-297.

kendisine vahyettiği âyetleri yazdırınmak suretiyle koruma altına almak için kâtipler/yazmanlar edinmişti. Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in, daha 14 asır önce sekreterlik müessesesini kurduğunu rahat bir şekilde ifade edebiliriz⁸¹. Önemli olduğunu zikrettiğimiz diğer bir husus da, hadiste geçmekte olan "ba'da" (bir kısım/ bazı/ birtakım) sözcüğüdür. Yani, Hz. Muhammed, inmekte olan âyetleri yazı ile kayda geçirirmek için yazı yazabilen her kişiyi değil, sadece bazılarını/sırf vahyi yazmakla görevlendirdiklerini istihdâm etmekteydi. Dolayısıyla, Peygamber'in (s.a.s.) te'sîs etmiş olduğu sekreterlik müessesesinde işbölgümünden, görev dağılımından da pekâlâ bahsedebiliriz.

İslâm tarihçileri, Hz. Peygamber'in hayatı ve onun henüz hayatı olduğu İslâm'ın bu dönemi hakkında yazmış oldukları eserlerde, Hz. Muhammed'in kâtipler edindiğine dair haberler nakletmektedirler. Burada, bir hususu önemine binâen zikretmeden geçemeyeceyiz. Bu mühim nokta da, kaynaklarda İslâm peygamberinin —ümmî olması nedeniyle— yazı yazabilen bir grup sahâbîyi kâtip/yazman olarak kullandığını nakledeülerken bu kâtiplerin mahzâ ne yazdıkları da —vahiy mi, antlaşma mı, mukâvele mi, yoksa Hz. Peygamber'in çeşitli gayri menkûlleri tahsis ettiğine dair belgeleri mi— yer yer açıklığa kavuşturmışlardır. Başka bir ifadeyle, burada esas parmak basmak istediğimiz nokta,

---

⁸¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Hallâk, Hassân Ali, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Dâru'n-Nahdatî'l-İlmîyye yay., Beyrut 1409/1989, 29-33; Hallâk, *Tâ'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Umevi*, 2. bsk., Beyrut 1986, 85-90; Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayihan yay., İstanbul 1996, s. 91.

kaynaklarda "Hz. Peygamber kâtipler edindi"⁸² veya "Hz. Peygamber'in kâtiplerinden idi"⁸³, yahut da "Hz. Peygamber için yazı yazmıştır"⁸⁴ ibâreleri yer almaktadır. Fakat, bu ifadeleri gördüğümüz zaman hemen bu zevâtın vahiy kâtibleri olduğunu iddiâ etmek, kanaatimizce, doğru ve ilmî olmaktan çok uzak kalmaktadır⁸⁵. Bu nedenle de, çalışmamız esnâsında, kaynaklarda tercüme-i hâllerinde 'kâtip' sözcüğüne rastladığımız kişilerin —büyük önem taşıması nedeniyle— net olarak neyi yazdıklarını sıkı bir incelemeye tâbi tuttuğumuzu da böylece burada belirtmek isteriz.

Cenâb-ı Allah'ın, Elçisi Muhammed'e (s.a.s.) görderdiği vahyi, henüz Mekke'de, o zamanın şartlarının müsaade ettiği ölçüde bizzat Peygamber'in denetiminde ilk defa yazan sahâbî, kaynaklarda geçtiği üzere, daha sonra İslâm'ı terk edip Mekke'nin feth edilmesinin

82 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-Îşrâf*, s. 261; el-Kadâ'i, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Târihu'l-Kadâ'i Kitâbu 'Uyûni'l-Me'ârif ve Funûni Ahbâri'l-Halâ'if* (Tah. Cemîl Abdullâh Muhammed el-Mîsrî), İhyâ'u't-Turâsi'l-İslâmî yay., Mekke 1415/1995, s. 237; el-Halebî, Ali b. Burhâneddîn, *es-Sîretu'l-Halebiyye fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn Însâni'l-Uyûn*, III/422; el-Amîrî, İmâdüddîn Yahyâ b. Ebî Bekir, *Behcetu'l-Mehâfil ve Buğyetu'l-Emâsil fi Telhisi'l-Mu'cîzâti ve's-Sîyeri ve's-Şemâ'il*, Matba'atu'l-Kahira yay., Mısır 1331/1913, II/161; el-Ebyârî, İbrâhîm, *Târihu'l-Kur'ân*, 3. bsk., Dâru'l-Kutubî'l-Mîsrî yay., 1411/1991, s. 63.

83 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, I/379; ez-Zîrikî, Hayruddîn, *el-A'lâmu Kâmûsi Terâcîm li Eşherî'r-Ricâli ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Mustâ'ribîn ve'l-Musteşîrikîn*, 3. bsk., Kahire 1954-1959, II/322.

84 et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk* (Tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru Suveydân yay., Beyrut t.y., VI/179; el-Cehşîyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, 12-13; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru Sâdir yay., Beyrut 1399/1979, II/313; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, II/62; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, II/337.

85 Mehmedzade, Elçin, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", *Dil vâ Âdâbiyyat*, Bakı Devlet Üniversitesi (BDU) Dergisi, BDU yay., Bakı 1999, C.6, S.24, s. 103-104.

ardından tekrar İslâm'a girecek olan Abdullâh b. Ebî Serh el-Kuraşî el-Amîrî'dir⁸⁶. Öte yandan, İslâm'ın zuhûru esnâsında Mekke'de okuma-yazma bilen kişilerin isimleri İslâm tarihçileri tarafından kaydedilmektedir. Zikredilmekte olan şahısların biyografileri incelendiği zaman, bunlardan pek çoğunun Hz. Peygamber için kâtiplik yapabileceği görüşünü ileri sürebiliriz. Mekke'deki Müslümanların, üzerine vahyin yazılı olduğu çeşitli malzemelere sahip olmaları da, daha önce zikrettigimiz gibi, henüz bu dönemde âyetlerin yazıya geçirildiğini göstermektedir.

Kaynaklarda açık bir şekilde ifade edilmiş ve bizim burada aktardığımız bu haberlerden anlaşılacığı üzere, İslâm'ın Yüce Peygamber'i, kendisine vahyolunan âyetlerin yazılı bir biçimde muhafaza edilmesi konusunda çok titiz davranışmıştır. Vahyin korunmasında, Arapların fevkâlâde bir seviyede olan hâfızalarından büyük ölçüde yararlanmasının yanısıra, daha uzun ömürlü ve her zaman hâfizaya yardımcı olabilecek diğer bir yol olarak *yazıtadan* da faydalananmıştır. Başka bir ifadeyle, Hz. Muhammed, bulunduğu zor şartlara rağmen, vahyin yazı aracı ile kayda geçirilmesi gibi büyük önemi hâiz bir risâlet görevini henüz Mekke döneminde iken sağlamıştır.

86

"...Ve Huva Evvelü Men Ketebe Lehû (s.a.s.) min Kureyş bi'Mekke...", el-Cehşiyâri, a.g.e., s. 13; el-Mes'ûdi, a.g.e., s. 262; el-Kadâ'i, Târihu'l-Kadâ'i, s. 237; el-'Aynî, 'Umdetu'l-Kâri, XVI/200; el-Halebi, İnsânu'l-Uyûn, III/422; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâ'il ve's-Siyer (Tah. Lecnetu İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî fi Dâri'l-Âfâki'l-Cedîde), 3. bsk., Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde yay., Beyrut 1402/1982, I/395; el-Ahmedî, Ali b. Huseyn'ali, *Mekâtibu'r-Resûl*, Dâru Sa'b yay., Beyrut t.y., I/22-23.

B. Medine Dönemi

Hz. Peygamber, kendisine vahyolunan âyetleri Mekke'de çok ağır şartlar altında tebliğ etmiştir. İslâm'a karşı çıkmakla kalmayıp ona azılı düşman kesilmiş Mekkeliler, müslüman olmuş hemşehrilerine tahammülü zor işkence ve eziyetler ediyorlardı⁸⁷. Hz. 'Aişe'den nakledilen bir habere göre, o zamana kadar hiç rastlanmamış bu zulüm ve işkenceye katlanamaz duruma gelen Müslümanların, Mekke'den çıkmak için Hz. Peygamber'den izin istemeleri üzerine, o kendilerine, hicret için Yesrib⁸⁸ şehrinin uygun olduğunu bildirmiştir⁸⁹. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, hicret için izin alan Müslümanlar, gizlice Medine şehrini yolunu tutmaya başladılar⁹⁰. Bundan haberdar olan Kureyş'in büyükleri, Dâru'n-Nedve'de⁹¹

87 el-Belâzurî'nin naklettiği habere göre, müslümanlar namaz kılmak için saklanmak zorunda kalmışlardır. Zira, onları ibadet ederken gören müşrikler onları taşlayarak eziyet ediyorlardı: el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/117, no. 232. İslâm'ı bir türlü kabullenemeyen bu kişiler, Hz. Peygamber'i de zulüm ve işkencelerinin odağı yapmışlardır. Bir defa, Hz. Muhammed namaz kıldıgı zaman secedede iken omuzlarının arasına bir deve işkembesinin, 'Ukbe b. Ebî Mu'ayt tarafından atıldığına dair bir rivayet nakledilmektedir: el-Belâzurî, a.g.e., I/125, no. 251. Mekke'li müşriklerin İslâm'a olan bu düşmanlığından Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok âyci de bahsetmektedir. Bkz.: 6 Enâ'm, 108; 13 Ra'd, 31-32; 15 Hicr, 95; 16 Nahl, 103; 17 İsrâ, 90-93; 25 Furkân, 4, 5, 27; 29 'Ankebût, 13; 36 Yâsin, 78; 39 Zumer, 3; 45 Câsiye, 23; 74 Muddessir, 11-30; 92 Leyl, 8-9; 96 'Alâk, 9-18; 111 Mesed, 1-5 vb.

88 Hz. Peygamber'in buraya göç etmesinden sonra bu şehrîn ismi 'el-Medîne' olarak değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: el-Cumeyli, Raşîd Abdullâh, *Târihu'd-Devleti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye ('Asru'n-Nubuvve ve Hilâseti'r-Râşidîn ve'l-Emeviyyîn) me'a Mukaddeme 'an Târihi'l-'Arab ve Hadâratihîm Kable'l-İslâm*, Mektebetu'l-Meârif yay., Ribât 1983, s. 91-92

89 İbn İshâk, Sîre, s. 212-214, no. 308-313; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/226.

90 el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/257, no. 596.

91 Kusayy b. Kilâb'a ait olan "Dâru'n-Nedve", Kureyş kabilesinin, bütün önemli meselelerini görüşüp müzâkere ettikleri bir asiller meclisi, devrin

toplanaarak Hz. Peygamber'i öldürme kararı aldılar⁹². Bunun sonucunda İslâm'ın Peygamberi de Mekke'den Medine'ye göç etmek zorunda kalmış ve bu güç yolculuğu Ebû Bekir'le birlikte kat etmiştir⁹³. İslâm, böylece Medine'ye "taşındıktan" sonra —Mekke'de bulunduğu durumun tam aksine— büyük ölçüde huzura kavuşmuştur. Zira Medine'ye yaptıkları bu göçün ardından Mekkeli Müslümanlar kendileri için, beraberce rahat bir şekilde ibadet edebilecekleri bir mescid yapma imkânını bulmuşlardır⁹⁴. İbadetleri eğitim unsuru olarak kabul edersek, bunların icrâ edildiği mescidlere de birer eğitim kurumu vazifesini pekâlâ yükleyebiliriz⁹⁵. Bunun en büyük numunesini, bizzat Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu el-

---

parlamentosu idi. Daha geniş bilgi için bkz.: Fıglalı, Ethem Rûhi, "Dâru'n-Nedve", *DIA*, TDV yay., İstanbul 1993, VIII/555-556; el-Cumeyli, *a.g.e.*, s. 88-89; Hamîdullâh, *İslâm Müesseselerine Giriş* (İhsan Süreyya Sırma), Beyan yay., İstanbul 1992, s. 45-46.

92 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/39.

93 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/227 vd.; el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/259-263, no. 600-611. Bazı rivayetlere göre ise, bu göç esnâsında sadece Ebû Bekir değil, aynı zamanda Ebû Bekir'in kölesi Âmir b. Fuheyre ve bunların yol göstereni Abdullah b. Ureykit el-Leysi de Hz. Peygamber'e eşlik etmiştir. Bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/230; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 190; el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/194, 262, no. 512, 608.

94 Müslümanlar, olumlu bir sosyal çevreden yoksun Mekke şehrinde böyle bir imkânı Fetih gününe kadar bulamamışlardı. Bunun yanısıra kaynaklardan, Mekke şehrinde şahıslara özgü ibadethanelerin yok olmadığını da öğrenmekteyiz. Yeri gelmişken, bu haberler aynı zamanda, İslâm dininin gönderilişinden sonra inşa edilmiş ilk mescidin Medine'deki Kubâ değil, Mekke'deki Ammâr b. Yâsîr'e mahsus mescidin olduğunu da ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/239-241; el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/162, no. 364, 365; Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, I/98; Gözütok, Şakir, "Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dini Araştırmalar* (Eylül-Aralık, 1998), C.1, S.2, s. 177, 179.

95 Gözütok, *a.g.m.*, s. 176.

Mescidu'n-Nebevî örneğinde görmekteyiz⁹⁶. Nitekim İslâm tarihçileri bize, bu mescidde namaz kılanın yere bitişik, fakat ondan ayrı, gölgelendirilmiş, *Suffa* denilen⁹⁷ yüksekçe bir mekânın bulunduğuunu da haber vermektedirler. Nakledilmekte olan bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, *Suffa'yı* barınağı olmayan fakir ve kimsesiz Müslümanlara tahsis etmişti⁹⁸. Aynı zamanda burada barınan sahâbilere Hz. Peygamber'in gözetiminde eğitim ve öğretim veriliyordu⁹⁹. Hz. Muhammed (s.a.s.) bizzat kendisi *Suffa*'da dersler vermekle beraber, bazı sahâbileri de öğretmen olarak vazifelendirmiştir. 'Ubâde b. es-Sâmit'in, *Suffa*'da kalan bir çok insana Kur'ân'ı ve yazı yazmayı öğrettiğini ve öğrencilerinden birinin kendisine minnet ve şükran hissiyle bir ok hediye etmesi üzerine bunu kabul edip etmemesini Rasûlullâh'a sormasını ifade eden

- 96 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/239; el-Buhârî, *Salât*, 48, I/110; el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 20; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed, *es-Sîretu'n-Nebevîyye ve Ahbâru'l-Hulefâ* (Haz. es-Seyyid Azîz Bek ve diğerleri), Muessesetu'l-Kutubî's-Sekâfiyye yay., 1. bsk., Beyrut 1408/1987, s. 142-143; İbn Habîb, el-Hasan b. Ömer, *el-Muktefâ min Sîreti'l-Mustafâ* (Tah. Mustafa M. Huseyn ez-Zehebî), Dâru'l-Hadîs yay., Kahire 1416/1996, s. 77.
- 97 Hz. Peygamber mescidinin arka kısmında kurulu bu yere *Zulle* denmektedir. Bkz.: Hamîdullâh, *Mecmû'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-'Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilâseti'r-Râşide*, 5. bsk., Dâru'n-Nefâis yay., Beyrut 1405/1985, s. 313, no. 217; Cânâن, a.g.e., s. 114.
- 98 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/255; el-Buhârî, *Salât*, 58, I/113-114; el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/272, no. 632-635; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 84; Hamîdullâh, *Muhtasar Hadîs Târihi ve Sahîfe-i Hemmam İbn Munebbih* (Çev. Kemal Kuşçu), Bahar yay., İstanbul 1967, s. 21, no. 17-18; Baktır, Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffa*, Timâş yay., İstanbul 1990, s. 30; Gözütok, a.g.m., s. 183.
- 99 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, II/768; Hamîdullâh, *İslâm'ın Doğuşu* (Çev. Murat Çiftkaya), Beyan yay., İstanbul 1997, s. 236; Hamîdullâh, "Akdemî Te'lîf fi'l-Hadîsi'n-Nebevî", *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmîyyi'l-'Arabi*, Dimaşk 1953, XXVIII/I, s. 98; Cânâن, a.g.e., s. 97-98; Gözütok, a.g.m., s. 184.

hadis, bu konuda bize bilgi vermektedir¹⁰⁰. Buna benzer bir rivayet de Ubeyy b. Ka'b'dan nakledilmektedir¹⁰¹. Başta Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb olmak üzere, bir çok islâm müellifi kaleme almış oldukları eserlerinde naklettikleri diğer bir habere göre ise, güzel yazı yazan Abdullâh b. Sa'îd b. el-'Âs, Medine'de Hz. Peygamber tarafından —Hamîdullâh'ın ifadesiyle— ‘hikmet öğretmeni’ olarak görevlendirilmiştir¹⁰². İslâm'ın Yüce Peygamberi'nin bu tatbikatlarına hicretten sonra inen¹⁰³ ve ‘mudâyene âyeti’ diye bilinen Bakara suresi 282. âyetinde *yaziya* verilmekte olan önemin de büyük etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim, el-Hatîb el-Bağdâdî bu âyeti, *yazının* lüzumlu olduğuna dâir bir delil kabul etmektedir¹⁰⁴.

-
- 100 Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Suneni Ebî Dâvûd* (Tah. İzzet Ubeyd ed-Du'âs), 1. bsk., (Muhammed Ali es-Seyyid baskısı), Hums 1388/1969, İcâre, 37, III/701-703, no. 3416, 3417; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, *Sunenu İbn Mâce* (Tah. Muhammed Fuâd Abdulbâki), Dâru İhyâ'l-Kutubi'l-Arabiyye yay., y.y., 1373/1953, Ticâret, 8, II/729; Hamîdullâh, “Akdemî Te'lif fîl-Hadîsi'n-Nebevi”, s. 98.
- 101 İbn Mâce, Ticâret, 8, II/730.
- 102 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 460; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rîfetî'l-Eshâb* (Tah. Ali Muhammed el-Bicâvî), Nahdatu Mîsr yay., Kahire t.y., III/920, no. 1557; el-Kettânî, *Nizâmu'l-Hukûmetî'n-Nebeviyye el-Musemmâ et-Terâtîbe'l-İdâriyye* (Tah. Abdullâh el-Hâlidî), 2. bsk., Dâru'l-Erkam yay., Beyrut t.y., I/ 108; Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, II/768.
- 103 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/43; İbnu'n-Nedîm, *el-Fîhrîst*, s. 43; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I/251; es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Tah. Mustafâ Dîb el-Buğâ), 3. bsk., Dâru İbn Kesîr yay., Beyrut 1416/1996, I/31; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâ'l-Kutubi'l-Arabiyye yay., Kahire t.y., I/191; ez-Zencânî, Ebû Abdillâh b. el-Mîrzâ Nasrullah, *Târihu'l-Kur'ân*, 3. bsk., Muessesetû'l-Elâmî yay., Beyrut 1388/1969, s. 60.
- 104 el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Takyîdu'l-'Îlm* (Tah. Yûsuf b. Reşîd el-'îş), 2. bsk., Dâru İhyâ's-Sunneti'n-Nebeviyye yay., y.y. 1974, s. 70-71.

Hicretten sonra Hz. Muhammed, Medine şehrinde ve civarında oturmakta olan gayri müslim topluluklarla Enes b. Mâlik'in evinde¹⁰⁵ bir anlaşmaya varıp bunu, yazı ile tespit ettirmiştir¹⁰⁶. Böylece, kendi zamanının anayasası kabul edilebilecek bu anlaşma ile Medine'de ilk İslâm Devleti'nin temelini attıktan sonra Hz. Peygamber, kurmuş olduğu devletin müslüman nüfusunun sayımını yaptırmıştır¹⁰⁷. İslâm'da ilk nüfus sayımını¹⁰⁸ aktaran rivayetten bu sayımın, erkek, kadın, genç, ihtiyar tüm müslümanları kapsadığı anlaşıldığı gibi, bu işlemin yazılı yapıldığı sonucu da çıkmaktadır.

Hicretin ikinci senesinde baş gösteren Bedr harbi¹⁰⁹ esirleri arasında okuma-yazma bilenlerin her birine, fidye olarak, Medineli

---

105 el-Buhârî, İ'tisâm, 16, VIII/154, no. 18.

106 el-Buhârî, Cizye, 10, IV/67, Cizye, 17, IV/69, no. 2; İbn Mâce, Diyât, 21, II/887, no. 2658; Ebû Dâvûd, Menâsîk, 99, II/529, no. 2034, Harac, 22, III/401, no. 3000; el-Belâzûrî, Ensâbu'l-Eşrâf, I/286, no. 647, I/308, no. 677; el-Hatîb el-Bağdâdi, Tâkyîdu'l-İlm, s. 72; Hamîdullâh, "Akdemu Te'lif fî'l-Hadîsi'n-Nebevî", s. 101, el-Vesâ'îk, s. 57, İslâm Peygamberî, I/189.

107 el-Buhârî, Cihâd, 181, IV/33, no. 1; el-Kușeyrî, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, Sahîhu Muslim (Tah. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru İhyâ'l-İlâhiyye yay., Kahire 1373/1955, İmân, 67, I/131-132, no. 235; İbn Mâce, Fitn, 23, II/1336-1337, no. 4029.

108 Hz. Peygamber'in gerçekleştirmiş olduğu bu nüfus sayımının tarihine ilişkin muhtelif görüşler için bkz.: Okiç, Muhammed Tayyib, "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı", Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1958-1959, VII/15, Okiç, Bazı Hadîs Meseleleri Üzerine Tetkikler, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yay., İstanbul 1959, s. 47-48; Hamîdullâh, "Akdemu Te'lif fî'l-Hadîsi'n-Nebevî", s. 102, İslâm Peygamberî, I/183, el-Vesâ'îk, s. 65.

109 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, II/116; el-Yâ'kûbî, Tarihu'l-Yâ'kûbî, II/45; Buhl, "Bedir", İslâm Ansiklopedisi, II/443; Fayda, Mustafa, "Bedir Gazvesi", DIA, TDV yay., İstanbul 1992, V/325.

çocuklardan on kişiye yazılı öğretmek emrolundu¹¹⁰. Mekke'de ticari hayatın hâkim olmasına karşın, Medine halkı genel olarak tarımsal hayat sürdürmekteydi. Başka bir ifade ile, sayıları az olduğu halde Mekke cemiyeti, kendisinden sayıca üstünlük teşkil etmekte olan Medine cemiyetinden okuma-yazma hususunda ileri bir mevkideydi. Nitekim, Bedir harbinde esir alınmış Mekkelilerden okuma yazması olanların, Hz. Peygamber'in emretmesi üzerine, Medineli çocuklara¹¹¹ yazılı öğretmeleri konusunda İbn Sa'd'ın rivayet ettiği bir habere göre, bu teşebbüsün sebebi, Medine halkın yazamamasına mukabil Mekke ahalisinin bu işin üstesinden iyi gelmeleriydi¹¹². Bu konuda el-Belâzurî *Futûhu'l-Buldân*'ında el-Vâkîdî'den rivayetle, Medine'de yazının çok az kullanıldığı, Arap yazısını bilen bir kısım yahûdînin burada çocuklara okuma-yazma öğrettiği hususunda bir haber nakletmektedir¹¹³. Hamîdullâh'a göre, çocuklara yahûdîler tarafından öğreten bu yazı İbrâni yazısıdır¹¹⁴. Her ne kadar Hamîdullâh'in ileri sürmüş olduğu bu görüş kabul edilebilir olsa bile, el-Belâzurî'nin rivayet ettiği bu haber, söz konusu görüşe tamamen

¹¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/22; İbn Hanbel, I/531, no. 2216; Caetani, Leone, *İslâm Tarihi* (Çev. Hüseyin Cahit), İstanbul 1924, III/353; Hamîdullâh, "San'atu'l-Kitâbe fî 'Ahdi'r-Rasûl ve's-Sâhâbe", *Fîkr ve Fenn*, Hamburg 1964, S.3, s. 23, "Akdemu Te'lif fî'l-Hadîsi'n-Nebevî", s. 99; el-Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, I/108; Fayda, "Bedir Gazvesi", *DîA*, V/326-327.

¹¹¹ Yazmayı öğretmekle yükümlü bir esirin öğrenci çocukları fena halde dövmesi hakkında bir hadis İbn Abbâs yoluyla nakledilmektedir. Bkz.: İbn Hanbel, I/531, no. 2216. Cevâd Ali'ye göre, dövülmüş bu öğrenci Zeyd b. Sâbit'tir. Bkz.: Ali, *el-Mufassal*, VIII/133.

¹¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/22.

¹¹³ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459.

¹¹⁴ Hamîdullâh, "San'atu'l-Kitâbe fî 'Ahdi'r-Rasûl ve's-Sâhâbe", s. 23.

açık gözükmemektedir¹¹⁵. Fakat bu rivayetle Mekke'de yazının durumunu konu edinen rivayeti karşılaştırırsak, Medine'de de —ne kadar az olsa bile— okuma-yazma bilen kişilerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Enes b. Mâlik'in annesi Ummu Suleym'in, kendisini Hz. Peygamber'e hizmet etmek için getirdiğine dair rivayet de bu görüşümüzü desteklemektedir¹¹⁶.

Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretime, özellikle de okuma-yazmaya verdiği büyük ehemiyet ve bu konuda gösterdiği titizlik ve hassâsiyetin bir sonucu olmalı ki, kısa bir süre sonra Müslümanlar arasında yazı süratle yayılmıştır. Kendisinden (s.a.s.) Kur'ân dışında bir şeyin yazılmasını yasakladığı konusunda Hazreç kabileşine mensup Ebû Sa'îd Sa'd b. Mâlik el-Hudri'den nakledilmekte olan haber, yukarıdaki görüşü teyit eder mâhiyettedir¹¹⁷. İbn Ebî Dâvûd bu rivayeti, Kur'ân'ın yazılmasına dair Hz. Peygamber'in bir emri olarak algılamış ve *Kitâbu'l-Mesâhif* adlı eserinde bu konuya ayrı bir bab tâhsis etmiştir¹¹⁸.

Öte yandan Abdullâh b. Ömer'den rivayet edilegelen bir hadis de, Kur'ân ile düşman toprağına gidilmesinin Hz. Peygamber

---

¹¹⁵ Adı geçen rivayetin ilgili kısmında yer alan ibareler şöyledir: "...Ve Kâne Ba'du'l-Yehûdi kad 'Alime Kitâbe'l-'Arabiyye, ve Kâne Tu'allimuhû's-Sibyâne bi'l-Medîne...". Bkz.: el-Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 459.

¹¹⁶ el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/506, no. 1022: "...Hâzâ'bnî ve Huva Çulâmun Kâtibun...".

¹¹⁷ el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, Zuhd, 16, IV/2298, no. 72; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tâkyîdu'l-'Îlm*, s. 29-32; Koçyiğit, Talât, *Hadîs Târihi*, TDV yay., Ankara 1997, s. 26.

¹¹⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 4.

tarafından yasaklandığını anlatmaktadır¹¹⁹. Aynı haberde yer almaka olan “düşman eline geçer korkusuyla” ibaresi bir taraftan bu yasağın nedenini açıklamakta, diğer taraftan da bu araştırmamızda bize önemli bir ipucu varmektedir. Büyük ehemiyeti hâiz bu nokta, Kur’ân âyetlerinin bizzat Hz. Peygamber’ın gözetiminde yazıya geçirildiğini kanıtlamaktadır.

Yine Ali b. Ebî Tâlib'in, “Biz, Peygamber'den (s.a.s.) Kur’ân ve şu sahife dışında hiçbir şey yazmadık” demesi, vahyin, Hz. Peygamber tarafından yazı ile tespit ettirilmesini göstermektedir¹²⁰.

Diğer yandan, Nisâ suresinin 95. âyeti nâzil olduğu zaman Hz. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'i çağrııp bunu yazmasını emrettiğini aktaran rivayet de vahyin, bizzat Rasûlullâh'ın sağlığında yazı ile tespit edildiğine dâir açık bir delildir¹²¹. Ayrıca bu haber, Yüce Peygamber'in vahyi, yazıyı bilen her sahâbiye yazdırmadığına da işaret etmektedir.

Okuma-yazma bilmeyen¹²² Hz. Peygamber, yine okuma yazması yok derecesinde olan bir topluma gönderilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ onu (s.a.s.), ümmî bir cemiyete, kendilerinden, onlara Allah'ın

119 el-Buhârî, Cihâd, 129, IV/15, no. 2; el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, İmâre, 24, III/1490-1491, no. 92, 93, 94; İbn Mâce, Cihâd, 45, II/961, no. 2879, 2880; Ebû Dâvûd, Cihâd, 88, III/82, no. 2610; el-Bennâ, *el-Fethu'r-Rabbâni*, V/73, no. 1177.

120 el-Buhârî, Cizye, 17, IV/69, no. 2.

121 el-Buhârî, Cihâd, 31, III/211-212, no. 1, 2, Tefsîr (4), 18, V/182-183, no. 1, 2, 3; el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, İmâre, 40, III/1508-1509, no. 141, 142; el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Neysâbûrî, *Esbâbu'n-Nuzûl* (Tah. es-Seyyid el-Cumeyli), 6. bsk., Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî yay., Beyrut 1414/1994, s. 143-144; ez-Zencâni, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42.

122 7 A'râf, 157, 158; 29 'Ankebût, 48.

âyetlerini okuyan, onları temizleyen, kitabı/yazıyı¹²³ ve hikmeti öğreten bir elçi olarak göndermiştir¹²⁴. Bu sebeple Hz. Peygamber, kendisine indirilen *vahyi*, civar kabilelerle yaptığı *sözleşmeleri*, komşu devletlerin başkanlarına gönderdiği *İslâm'a dâvet mektuplarını*, haraç ve *vergileri* veya *devletin gelir-giderini* yazdırınmak amacıyla yazıyı bilen Müslümanlardan istifade etmiştir. Başka bir ifade ile, Hz. Peygamber, çeşitli vesikalaları¹²⁵ yazı ile tespit ettirmek için yazıyı bilen sahâbilerin bir kısmını kendisine *kâtip* edinmiştir. Bu yazmanların isimleri güvenilir kaynaklarda zikredilemiştir.

Çoğunlukla Kur'ân tarihi ve Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen kitaplarda geleneksel olarak 'Hz. Peygamber'in Kâtipleri' başlığı altında incelenmekte olan yazmanların sayısı hususunda değişik görüşler serdedilmiştir. el-Cehşiyâri'ye göre bu kâtipler on üçtür¹²⁶. Ahmed b. Muhammed b. Abdu Rabbih on dört kâtibin ismini verirken¹²⁷, İbn Asâkir bunların sayının yirmi dört olduğunu

¹²³ Sablukov, K. S., *Koran*, 3. bsk., Çentralnaya Tipografiya yay., Kazan 1907, II/1055; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 2. bsk., Nebioglu Basımevi yay., y.y.. 1960, VII/4956; Kratchkovsky, İqnatyus Julianovitch, *Koran*, Sovetskportkniga yay., Moskva 1990, s. 457; İsâ, Abdulcelil, *el-Mushaf'u'l-Muyesser*, Dâru'l-Kalem yay., y.y. t.y.. s. 741.

¹²⁴ 62 Cumu'a, 2. Krş.: 3 Âl-i İmrân, 48.

¹²⁵ Abdullâh b. Abbâs'dan nakledilen bir hadise göre, Hz. Peygamber ile savaşlara katılanların isimleri kaydedilmektedir. Bkz.: el-Buhâri, Cihâd, 181, IV/34, no. 3; el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*., Hacc, 74, II/978, no. 424; İbn Mâce, Menâsik, 7, II/968, no. 2900. Yine Hudeybiyye günü Mekkeli müşriklerle varılan antlaşmanın yazı ile tespit edilmesine dair rivayet edilen haber, kendi nev'inden olan vesikalaların yazıldığına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bkz.: el-Buhâri, Şurût, 15, III/178.

¹²⁶ el-Cehşiyâri, a.g.e., s. 12-13.

¹²⁷ İbn Abdu Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusi, *Kitâbu'l-'Ikdi'l-Ferid* (Tah. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyyin, İbrâhim el-Ebyâri). Mektebetu'n-Nahdatî'-Mîsrîye yay., Kahire 1962, IV/161-162.

kaydeder¹²⁸. ‘Uyûnu’l-Eser sahibi İbn Seyyidi'n-Nâs ise, Hz. Peygamber için yazı yazmış sahâbilerin sayısını kırk ikiye ulaştırmıştır¹²⁹. Öte yandan el-Halebî, yazman olarak Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmuş şahısların sayıları hususunda, birinde yirmi altı, diğerinde kırk iki olmak üzere iki rivayet naklettiği halde, kendisi sadece yirmi sahâbînin adını vermektedir¹³⁰. Buna rağmen el-Kalkaşandî, Hz. Peygamber için yazı yazmış sahâbilerin otuz yedi kişi olduğunu söylemektedir¹³¹. el-Kastalânî'nin de aynı görüşü benimsediği görülmektedir¹³².

Hz. Peygamber'in kâtipleri konusunda gerek ayrıca bir eser yazmış, gerekse kitabında bu temaya alt başlık hâlinde değinmiş çağdaş müellifler de yok değildir. İleride görüleceği üzere, bu çalışmalarda da kâtiplerin sayısı değişiktir.

Ahmed Abdurrahmân Îsâ Kuttâbu'l-Vahy isimli eserinde otuz yedi kâtib saymaktadır. Bu yazmanları, kendi ifadesiyle “Bu şerefli yazıda üstlendikleri vazifelere” göre iki kısımda ele aldıktan sonra, yazıyı bilen daha beş sahâbînin adını da kaydederek “şâyet bu beş sahâbînin de vahiy kâtiplerinden oldukları sâbit olsaydı, o zaman

128 İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibetullâh b. Abdillâh, *Târîhu Medîneti Dîmaşķ* (Tah. Muhibbuddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Ğarâme el-'Amravî), Dâru'l-Fîkr yay., Beyrut 1415/1995, IV/324-349.

129 İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395.

130 el-Halebî, *İnsânu'l-Uyûn*, III/422-423.

131 el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ* (Tah. Muhâmmed Huseyn Şemseddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1407/1987, I/126.

132 el-Kastalânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibu'l-Ledunnîyye bi'l-Menhi'l-Muhammediyye* (Tah. Sâlih Ahmed eş-Şamî), el-Mektebetu'l-İslâmî yay., Beyrut 1412/1991, II/125-130.

kâtiplerin sayısı kırk ikiye ulaşırıdı. Bu, kaynakların aktarmakta olduğu en büyük sayıdır” demektedir¹³³.

Yine Hz. Peygamber'in kâtipleri konusunda başka bir müstakil kitap Muhammed Mustafâ el-A'zamî tarafından kaleme alınmıştır. el-Bâkillânî'nin *el-İntisâr*'ından naklen kırk üç sahâbînin ismini zikrettikten sonra kendi kriterlerince bunları dört kisma ayırmıştır¹³⁴. Fakat, bu taksime tâbi tutulan kâtiplerin sayısının otuza inmesinin ve bizzat müellif tarafından incelenmiş yazmanların adedinin de altmış bir oluşunun nedeni ise bizim için muğlâk kalmaktadır.

Hz. Peygamber'in kâtipleri konusuna değinen muâsır çalışmalarlardan biri de Mahmûd Şît Hattâb'a âittir. O, *Sufîra'u'n-Nebî* adını verdiği eserinde bu mevzûya ayrıca başlık açmıştır¹³⁵. An'anevî olarak, ne yazdıkları tefrik edilmeksiz otuz yedi kâtibin incelenmiş bulunduğu bu araştırmânın içeriği, aynı yazarın *el-Mevrid* dergisinde neşredilmiş bulunan *es-Sefârât ve'r-Resâ'ilu'n-Nebeviyye* adlı dizi makalesinde yer alan *Kuttâbu'n-Nebî ve Mevâddihimu'l-Kitâbiyye* altbaşlığı altındaki yazısının aynısıdır¹³⁶. Öte yandan Muhtâr el-

¹³³ İsâ, Ahmed Abdurrahmân, *Kuttâbu'l-Vahy*, Dâru'l-Livâ yay., Riyâd 1400/1980, 65-80.

¹³⁴ el-A'zamî, Muhammed Mustafâ, *Kuttâbu'n-Nebî*, 3. bsk., Riyâd 1401/1981, s. 5-9.

¹³⁵ Hattâb, Mahmûd Şît, *Sufîra'u'n-Nebî*, Dâru'l-Endelusi'l-Hadrâ yay., Cidde 1417/1996, I/245-268.

¹³⁶ Hattâb, “*es-Sefârât ve'r-Resâ'ilu'n-Nebeviyye: Kuttâbu'n-Nebî ve Mevâddihimu'l-Kitâbiyye*”, *el-Mevrid*, Bağdad 1987, C.16, S.1, s. 29-40.

Vekîl'in kaleme aldığı bir makalede zikredilmiş yazman sayısı ise ondur¹³⁷.

Öte yandan Güney Azerbaycan asıllı Ebû Abdillâh ez-Zencânî, Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmuş kâtiplerin kırk üç kişi olduğunu kaydettikten sonra, bu konuda —kendi ifadesiyle— en ünlü olan otuz sahâbinin ismini zikretmektedir¹³⁸. Mahmûd Şâkir de ez-Zencânî ile aynı görüşü paylaşmaktadır¹³⁹. Fakat İsmâîl Mahdûm en-Namangânî, kırk dört sahâbinin Hz. Peygamber için sekreterlik yaptığı ve bunlardan on dört kâtibin sîrf vahiy yazdığını iddiâ etmektedir¹⁴⁰. Diğer tarafından Mahmûd el-Arnâ'ût, İbn Tûlûn'un kaleme aldığı *İ'lâmu's-Sâ'ilîn 'an Kutubi Seyyidi'l-Murselîn* adlı eserine yazmış olduğu mukaddimede Paygamber'in kâtipleri konusuna da değinmiştir. Bunların sayısına dâir muhtelif görüşleri aktardıktan sonra, "herkesin üzerinde ittifâk etmiş olduğu" on yedi yazmanın isimlerini zikretmiştir¹⁴¹.

"Vahiy kâtipleri sahâbenin en önde gelen sîmâları arasında yer almaktaydılar" ibaresiyle konuya başlayan Muhammed Mutî' el-

137 el-Vekîl, Muhtâr, "Suferâ'u'n-Nebî ve Kuttâbuh", *Mecelletu'l-Ezher*, Kahire 1984, C.56, S.7, s. 1120-1125.

138 ez-Zencânî, a.g.e., s. 42.

139 Şâkir, Mahmûd, *et-Târihu'l-İslâmî*, 7. bsk., el-Mektebu'l-İslâmî yay., Beyrut 1411/1991, II/364-365.

140 en-Namangânî, İsmâîl Mahdûm b. Sâtî Ahund, *Kitâbu Tarîhi'l-Mushâfi'l-'Usmâni fi Taşkend*, el-Matba'atu'l-Hukûmiyye yay., Taşkend 1391/1971, s. 8.

141 İbn Tûlûn, Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dîmaşķî, *İ'lâmu's-Sâ'ilîn 'an Kutubi Seyyidi'l-Murselîn* (Tah. Ebû Abdilkâdir Mahmûd el-Arnâ'ût), Muessesetu'r-Risâle yay., Beyrut 1403/1983, s. 23.

Hâfız, on kâtibin ismini vermektedir¹⁴². Buna mukabil İsmail Cerrahoğlu, "Bunların (vahiy kâtiplerinin) adedi kırka varır" dedikten sonra yirmi beş sahâbînin adını zikretmektedir¹⁴³.

Hz. Peygamber'in mektuplarına dair çağdaş eserlerden biri de Ali b. Huseyn Ali el-Ahmedî'nin *Mekâtibu'r-Rasûl* çalışmasıdır. Burada da geleneksel yol izlenmiştir; altbaşlık hâlinde yirmi sekiz kâtibin ismi verilmiştir¹⁴⁴. Müellif, isimleri verdikten sonra, ayrıca bir başlık altında bu sahâbîlerin kâtip olup olmadıklarını tabakât kitaplarından deliller getirerek tartışmaktadır¹⁴⁵. Bu durum, el-Ahmedî'nin çalışmasını kendisinden önceki benzerlerinden ayıran en bârîz faktır. Mahmûd Râmyâr ise, Kur'an tarihine ilişkin çalışmasında kırk beş sahâbînin adını vermiştir. Bu araştırmada, konunun ele alınması bakımından, aynı metod izlenmiş, kaynaklarda verilegelen haberler enine boyuna tartışılmıştır¹⁴⁶.

Sonuç itibârı ile diyebiliriz ki, Hz. Peygamber, başta vahiy olmak üzere, çeşitli vesikalaları yazdırmak için yazıyı bilen sahâbîlerden faydalannmıştır. Bu kâtiplerin sayısı hususunda kaynakların değişik rakamlar serdetmeleri, yazmanların sayısının çokluğunu göstermekten ziyâde, kâtiplik müessesesinin mevcût olmuş olduğuna

¹⁴² el-Hâfız, Muhammed Mutî'. "Qur'an-ı Kerimin Erken Tarihi", *İslâm Araştırmaları*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Şarkşunasılık İstitutu "İşşad" İslâm Araştırmaları Merkezi Dergisi (AEAŞİİAMD), Bakı 1994, S.4, s. 41.

¹⁴³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlû*, 11. bsk., TDV yay., Ankara 1997, s. 53.

¹⁴⁴ el-Ahmedî, *Mekâtibu'r-Rasûl*, I/20-24.

¹⁴⁵ el-Ahmedî, a.g.e., I/25-29.

¹⁴⁶ Râmyâr, Mahmûd, *Târih-e Kur'ân*, 2. bsk., Muessese-i Enteşârât-e Amir-e Kebir yay., Tahran 1369, s. 261-275.

kesin delil teşkil etmektedir. Bu konuda bizi ilgilendiren husus, Hz. Peygamber'in bu kâtiplerden kimlere mahzâ vahiy yazdırıldığıdır. Şimdi, bizzat Kur'ân'la sâbit¹⁴⁷ bu işlemi ifâ etmiş olanları tanıyacağız; diğer tabirle, vahyi yazıya geçiren kişilerin kimler olduğunu ele alacağız.

---

147 98 Beyyine, 2, 3.

II. BÖLÜM

VAHİY KÂTİPLERİ VE BUNLAR ETRAFINDAKİ TARTIŞMALAR

A. Vahiy Kâtipliği Yapanlar

Daha önce belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamber, kendisi okuma-yazma bilmediği için yazılı bilen sahâbelerden bir kısmını kendisine kâtip edinmişti. İslâm müellifleri, Hz. Muhammed'in hayatına dair yazdıkları eserlerinde yer yer bu konuya değinmişlerdir. Ayrıca bu mevzu, kaleme alınmış bu kitapların yanısıra, Kur'ân tarihine ilişkin yapılmış çalışmalarında da ele alınmıştır. Ortaya konulmuş bu eserlerde konunun incelenmesi farklılık göstermektedir. En açık örneğine yukarıda yazmanların sayılarını aktarırken rastladığımız bu değişikliği, kâtiplerden kimin ne yazdığını hususunda müelliflerin çeşitli yaklaşımı izlemektedir. Diğer bir ifadeyle, dönemlerinin yazı ustadları olan sözkonusu okuryazarların Hz. Peygamber için icrâ

ettikleri kâtipligin türü hususuna eğilim çok değişiktir. Bazı kaynaklar Allah Resulu'nun yararlandığı kâtiplerin ifa etmiş olduğu kâtipligin türünü açıklamışlardır. Bununla birlikte, bir kısım müellif de genelleme yaparak kimin ne yazdığını ayırmaksızın sadece kâtiplerin isimlerini sıralamakla yetinmiştir. Kanaatimizce bunun nedenini, sözkonusu eserlerin Hz. Peygamber'in kâtipleri konusu üzerine yoğunlaşmamış olmalarında aramamız gereklidir. Nitekim, Hz. Muhammed'in hayatı dair eserler vermiş İslâm alimlerinin kitaplarına baktığımız zaman müelliflerin, Hz. Peygamber'in hanımları, çocukları, amcaları, hizmetçileri vb. konulara değindikleri için, —bir nevî âdet olarak—, Hz. Peygamber için yazı yazan kişilerin de isimlerini kaydetmiş oldukları görüyorum. Başka bir ifadeyle, asıl amaçları İslâm'ın Yüce Peygamberi'nin yaşamını, peygamberlik görevini nasıl gerçekleştirdiğini bize aktarmak olduğundan dolayı bu müellifler, zikrettikleri kâtiplerden hangisinin mahzâ neyi yazdığını açıklamak gibi bir gereklilik hissetmemiştir.

Ulaşabildiğimiz bilgilere göre, el-Belâzurî'nin (h. 279) *Ensâbu'l-Eşrâfi*, Hz. Peygamber'in kâtip olarak görevlendirdiği zevâtın —yaptıkları vazifeler açısından— tasnife tâbi tutulduğu en eski kaynaktır¹⁴⁸. Adigeçen eserinde el-Belâzurî, isimlerini verdiği on kâtipten üçünü vahiy kâtibi olarak nitelendirmektedir. el-Belâzurî'nin verdiği bilgilere göre, Hz. Peygamber için vahiy yazan Ubeyy b. Ka'b hazır bulunmadığı zaman Zeyd b. Sâbit yazardı. Ayrıca bu iki sahâbî,

¹⁴⁸ Bazı çağdaş yazarlara göre, ifa ettikleri görevler açısından Hz. Peygamber'in kâtiplerini sınıflandırmış ilk müellif *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb* sahibi Muhammed b. 'Abdûs el-Cehşiyârî'dir (h. 331). Bkz.: Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşîmî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsilere Kadar)*, T.D.V. yay., Ankara 1997, s. 219.

vahyin dışında Hz. Peygamber'in mektuplarını da yazmışlardır. Yine, İslâm tarihinde müslüman olduktan sonra dönüklük yapmış ilk kişi Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh de Peygamber (a.s.) için vahiy kâtipliği yapmıştır¹⁴⁹.

Eserinde kâtipleri sınıflandıran bir diğer müellif de et-Taberîdir (h. 310). *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk* adını verdiği kitabında yazar, Ali b. Ebî Tâlib ile Osmân b. 'Affân'ın vahiy yazdıklarını; bunların bulunmaması durumunda ise, Ubeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'in vahiy yazma görevini üstlendiklerini belirtmektedir¹⁵⁰.

Öte yandan, Endelüs asıllı bilgin İbn Abdurabbih'in (h. 329) yapmış olduğu tasnife göre de, Hz. Peygamber için vahiy yazan kâtipler Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh'tir¹⁵¹.

Hz. Peygamber'in yazmanlarını icrâ ettikleri işe göre ayırma tâbi tutmuş bir başka müellif de el-Cehşiyârîdir (h. 331). Kaleme aldığı kitabında yazar, İslâm'ın Peygamber'i için vahiy kâtipliği yapmış olan sahâbilerin Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh olduğunu belirterek seleflerinin yolunu izlemiştir¹⁵². Öyleki, el-Cehşiyârî'nin sınıflandırması ile İbn Abdurabbih tarafından yapılmış tasnif neredeyse birbirinin aynısıdır, denebilir.

¹⁴⁹ el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531, no. 1.69.

¹⁵⁰ et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179.

¹⁵¹ İbn Abdu Rabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, IV/161, 162.

¹⁵² el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12, 13.

Yine, el-Kadâ'î (h. 454) tarafından yapılmış görev ayırımı da sadece yukarıda adı geçen sahâbilerin vahiy kâtibleri olduğunu ortaya koymaktadır¹⁵³.

Hz. Peygamber'in kâtiplerinin —yaptıkları vazifelere nazaran— tasnife tâbi tutulmuş oldukları ilk kaynaklardan yukarıda aktardığımız bu bilgilere göre, İslâm'ın Yüce Peygamberi, ilâhî vahyi yazdırmak için sahâbenin belli bir kısmından yararlanmaktadır. Bunlar, Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Ebî Serh olmak üzere beş kişidir.

Güvenilir ilk kaynaklarımızda belirtildiği kadariyla vahiy kâtipliği yaptıkları sâbit olan bu beş sahâbînin isimleri, kâtipleri herhangi bir sınıflandırmaya tâbi tutmaksızın sadece adlarını serdetmiş bulunan müelliflerin kitaplarında da geçmektedir. Diğer bir ifadeyle, vahiy yazdıkları açık bir şekilde ortaya konulmuş kitaplarla birlikte, sözkonusu hususu incelemeden, açılığa kavuşturmaksızın kâtiplik yapmış olan tüm sahâbîlerin isimlerinin sıralandığı diğer kaynaklarda da Ali b. Ebî Tâlib¹⁵⁴, Osmân b. 'Affân¹⁵⁵, Ubeyy b.

153 el-Kadâ'î, *Târihu'l-Kadâ'î*, s. 237.

154 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, IV/336, 345; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nevevi, Yahyâ b. Şeref, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (Tah. Abdurra'ûf Ali, Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî), Dâru'l-Basâ'ir yay., Dimaşk 1400/1980, s. 38; en-Nuveyrî, Şîhâbuddîn Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetu'l-Erib fi Funûni'l-Edeb* (XVIII. cildi tah.: Muhammed M. Hasaneyn, İbrâhîm Îtfîş), el-Muessesetu'l-Misriyyetu'l-Âmme yay., Kahire t.y., XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V/350, 351; İbn Habib, *el-Muktefâ*, s. 110; el-Fâsi, Ebû't-Tayyib Muhammed b. Ahmed, *el-'Ikdu's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn* (Tah. Muhammed Hâmid el-Fâki), Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammediyye yay., Kahire 1378/1958, I/274; el-Kastalâni, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye bi'l-Menhi'l-Muhammediyye* (Tah. Sâlih Ahmed eş-Şâmî), el-Mektebu'l-İslâmî yay., Beyrut 1412/1991, II/126.

Ka'b¹⁵⁶, Zeyd b. Sâbit¹⁵⁷ ve Abdullâh b. Ebî Serh'in¹⁵⁸ adları kaydedilmektedir.

130; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; el-'Aynî, 'Umdebu'l-Kârî, XVI/200; el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-Înşâ* (Muhammed Huseyn Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubî'l-İlmîyye yay., Beyrut 1407/1987, I/126; el-Amîrî, Yahyâ b. Ebû Bekir, *Behcetu'l-Mehâfil ve Buğyetu'l-Emâsil fi Telhîsi'l-Mu'cizât ve's-Siyer ve's-Şemâ'il*, Matbaatu'l-Kâhire yay., Kahire 1331, II/161.

155 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmaşk*, IV/345; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nevevî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V/340, 351; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; el-Fâsî, *el-'ikdu's-Semîn*, I/274; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, II/126, 130; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; el-'Aynî, 'Umdebu'l-Kârî, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161.

156 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmaşk*, IV/324; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nevevî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V/340-341; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110-111; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, II/127-128, 130; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; el-'Aynî, 'Umdebu'l-Kârî, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161.

157 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 377; el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; el-Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-Îşrâf*, s. 262; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmaşk*, IV/324, 331, 333, 336; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nevevî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V/346-347, 350; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 111; el-Fâsî, *el-'ikdu's-Semîn*, I/274; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, II/129, 130; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; el-'Aynî, 'Umdebu'l-Kârî, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161.

158 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; el-Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-Îşrâf*, s. 262; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmaşk*, IV/333, 337-338; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395-396; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V/350-351; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, II/130; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/422; el-'Aynî, 'Umdebu'l-Kârî, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161.

Öte yandan, kitabında “Hz. Peygamber'in Kâtibi” başlığı ile ayrıca bir bab açmış el-Buhârî (h. 256), burada Zeyd b. Sâbit'in¹⁵⁹ vahiy yazdığınına dâir iki hadis nakletmektedir¹⁶⁰.

Hz. Peygamber'in, yazı hususunda istifâde etmiş olduğu sahâbe arasında kimlerin olduğu muâsır müelliflerce de ele alınmıştır. Ancak, bu eserlerde vahiy kâtiplerine dâir serdedilmiş bulunan tartışmaya açık görüşleri ileri bölümde ele alarak munâkaşa edeceğimizi; burada ise, önemi açısından, yeri gelmişken bu literatüre de deiginmeden geçemeyeceyimizi belirtmek isteriz.

A. Cevdet Paşa, kaleme aldığı *Kısas-ı Enbiyâ* adlı eserinde bu konuya deiginmiştir. Cevdet Paşa'ya göre, Hz. Peygamberin vahiy kâtiplerinin sayısı on beş kişiden fazladır¹⁶¹.

Muhtar el-Vekîl, Hz. Peygamber'in sefirleri ve kâtipleri konusunda yazmış olduğu makalesinde, bu kişilerin sayısını iki olarak göstermektedir¹⁶². Kur'ân Tarihi konusunda vecîz bir üslüpla ez-Zencânî tarafından kaleme alınmış kitapta ise, ne yazdığı önemsenmeden kâtiplerin tümü vahiy kâtibi olarak algılanmaktadır¹⁶³.

¹⁵⁹ Sözkonusu babda el-Buhârî'nin sadece Zeyd b. Sâbit'i mevzubahis etmesine ilişkin Mahmûd b. Ahmed el-'Aynî'nin değerlendirmesi için bkz.: el-'Aynî, 'Umdatul-Kâri, XVI/200.

¹⁶⁰ el-Buhârî, Fadâ'ilu'l-Kur'ân, 4, V/99-100, no. 1, 2.

¹⁶¹ Cevdet Paşa, Ahmed, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-e Hulefâ*, Kanaat Matbaası yay., İstanbul 1912, IV/381-383.

¹⁶² el-Vekîl, "Suferâ'u'n-Nebî ve Kuttâbuh", s. 1022, 1023.

¹⁶³ ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42.

Hz. Peygamber'in kâtipleri konusunda fikir edinilebilecek eserlerden biri de Cevâd Ali'nin kaleme aldığı kitaptır. İslâm'ın doğduğu dönemde Arap toplumunun ümmî olmadığını savunan¹⁶⁴ müellif, Peygamber (s.a.s.) için kâtiplik yapmış sahâbileri ayrıntılı bir biçimle ele almaktadır. Bu arada yazar, klasik kaynaklarda geçmekte olan haberleri yer yer açıklamakta, böylece kendi görüşlerini de ortaya koymuş bulunmaktadır. Kâtiplerin kendi aralarında görev dağılımı yaptıklarına, ya da bu vazife taksiminin, bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmış olabileceğine dikkat çeken Cevâd Ali'ye göre, Zeyd b. Sâbit¹⁶⁵, Ubeyy b. Ka'b¹⁶⁶, Ali b. Ebî Tâlib¹⁶⁷, Abdullâh b. Ebî Serh¹⁶⁸ ve Osmân b. 'Affân¹⁶⁹ vahiy yazmışlardır.

Öte yandan Ahmed A. İsâ'nın araştırmalarına göre, altı kişi vahiy kâtipliği yapmıştır¹⁷⁰. Buna mukâbil el-A'zamî, ifa ettikleri yazının türünü ayırt etmeksizin sadece yazmanların isimlerini ve hayatlarını özetlemektedir¹⁷¹. Semîru't-Tâlibîn'in yazarı Ali M. ed-Debbâ' ise, kırk dört kâtipten on dördünün vahiy yazdığını iddiâ etmektedir¹⁷².

¹⁶⁴ Ali, Cevâd, *el-Mufassal fî Târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn yay., Beyrut 1971, VIII/120.

¹⁶⁵ Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 131, 132, 133.

¹⁶⁶ Ali, *el-Mufassal*, VIII/121, 131, 132.

¹⁶⁷ Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 122, 131.

¹⁶⁸ Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 122-125.

¹⁶⁹ Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 131.

¹⁷⁰ İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65-66.

¹⁷¹ el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 30-112.

¹⁷² ed-Debbâ', Ali Muhammed, *Semîru't-Tâlibîn fî Resmi ve Dabti'l-Kitâbi'l-Mubîn*, Mektebetu'l-Meşhedî'l-Huseynî yay., Kahire t.y., s. 9-10.

Bu edebiyat içerisinde bir kısım kitapta, kâtiplerin sınıflandırıldığını da görmek mümkündür. Bu hususta el-Ebyârî dikkat çekmektedir. Ona göre, dört kişi vahiy yazmıştır¹⁷³. Mahmûd Şâkir'le¹⁷⁴ Hassân Hallâk¹⁷⁵ da vahiy yazan kâtiplerle diğer vesikaları yazmış bulunanları tefrik etmektedir. Bu hususta kendi görüşünü açıklayan el-Ahmedî, daha sert bir dille, kâtiplerden kimin ne yazmış olduğu meselesini, ciddî bir şekilde araştırılmaya muhtaç bir konu olarak ortaya koymaktadır¹⁷⁶.

Yine Ğânim Kaddûrî, vahiy kâtipliği yapan sahâbîlerin altı kişi olduğunu ileri sürmektedir. O, ilkin kaynaklarda isimleri geçen ve vahiy yazdıkları sâbit olan yukarıda adı geçen beş kişiye Hanzala b. er-Rabî' isimli şahsı da katmaktadır¹⁷⁷. Müellifin böyle bir ilâvede bulunmasının nedeni, kaynaklarda Hanzala'nın "Kâtip" diye nitelendirilmiş olmasıdır, denilebilir. Zira kaynakların belirttiği üzere Hanzala b. er-Rabî', bütün kâtiplerin vekili idi¹⁷⁸.

Buraya kadar aktarmış olduğumuz bilgiler ışığında —ulaşabildiğimiz en eski kaynaklardan başlayarak çağdaş eserlere kadar— vahiy kâtiplerinin kimler olduğunu ve onlara dair yazılanları böylece tespit etmiş bulunmaktayız. Bunun yanında, kaynaklar, yazımı bilen bazı sahabîlerin, vahyi yazarak kendi mushaflarını

173. el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 63.

174. Şâkir, *et-Târihu'l-İslâmî*, II/365.

175. Hallâk, *Tâ'ribu'n-Nukûd*, s. 86-87. *Dîrâsât*, s. 30.

176. el-Ahmedî, *Mekâtibu'r-Rasûl*, I/25-29.

177. el-Hamed, Ğânim Kaddûrî, *Rasmu'l-Mushaf*, el-Lecnetu'l-Vataniyye yay.. Bağdad 1402/1982, s. 96.

178. el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12-13; el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-Îşrâf*, s. 262; Ali, *el-Mufassal*, VIII/126, 131.

oluşturduklarını da haber vermektedirler. Bu nedenle, önce Hz. Peygamber'in denetiminde ilâhî vahyi yazıya geçirme gibi ağır ve büyük sorumluluk yüklenen, bir o kadar da şerefli bir görevi üstlenmiş bulunan vahiy kâtiplerini özetle tanıttıktan sonra, şahsî mushaf sahiplerinin kimler olduğu konusuna da kısaca temas etmemiz, kanaatimizce, vazgeçilmezdir.

1. Resmî Vahiy Kâtipleri

a) Ali b. Ebî Tâlib (h.ö. 23-h. 40/600-661)

Tam adı Ali b. Ebî Tâlib b. Abdilmuttalib b. Hâsim b. Abdimenâf b. Kusayy b. Kilâb el-Kuraşî el-Hâsimî, künyesi Ebû'l-Hasen'dir. Ebû Tâlib Abdumenâf ve Fâtîma bint Esed b. Hâsim'in —Tâlib, Ukeyl ve Ca'fer'den sonra— en küçük oğludur¹⁷⁹.

Mekke'de dünyaya gelen Ali b. Ebî Tâlib, beş yaşından itibaren Hz. Peygamber'in evinde ve himayesinde büyümüştür. Tartışılan bir konu olmakla beraber, Hz. Ali'nin Hz. Hatice'den sonra, çocukların arasında ilk inanan ve Hz. Peygamber'le birlikte ilk namaz kılan kimse olduğunda ittifak vardır¹⁸⁰. Yakınlık ve dayanışma amacıyla, hicretten önce ve sonra olmak üzere Hz. Peygamber tarafından iki defa kurulmuş kardeşlik sırasında Yüce Peygamber, Ali'yi kendisine

---

¹⁷⁹ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1089-1090, no. 1855; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III/282, no. 3789; İbn Hacer, *Kitâbu'l-İsâbe fî Temyizi's-Sâhâbe*, Bağdad 1328/1909, II/507, no. 5688; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, V/107; Fîglâlı, Ethem Ruhi, "Ali", *DâA*, İstanbul 1989, II/371.

¹⁸⁰ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1091-1096; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III/283-284; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/507; Fîglâlı, "Ali", *DâA*, II/371.

kardeş olarak seçtikten sonra, onu kızı Fâtima ile evlendirmiştir¹⁸¹. Böylece, Hz. Peygamber'in amcazadesi olan Ali b. Ebî Tâlib, O'nun (s.a.s.) damadı olma şerefine de nâil olmuştur. Ayrıca, Hz. Peygamber'in sağlığında cennetle müjdelediği on kişiden de biridir¹⁸².

En sıkıntılı günlerde Hz. Peygamber'in yanına bulunan Hz. Ali, başta Bedir, Uhud, Hendek ve Hayber olmak üzere, Hz. Peygamber'in hemen hemen bütün savaşlarına katılmış, bu gazvelerin çoğunda sancaktarlık yapmıştır¹⁸³. Hz. Peygamber vefat ettiğinde cenazenin yıkaması ve diğer benzeri hizmetleri, vasiyeti üzerine Hz. Ali yapmıştır¹⁸⁴.

Ali b. Ebî Tâlib; Ebû Bekir Abdullâh b. Osmân, Ömer b. el-Hattâb ve Osmân b. 'Affân'dan sonra Hulefâ-yi Râşîdîn'in dördüncüsüdür. Hz. Ali, ikinci halife Hz. Ömer zamanında gerçekleştirmiş Suriye ve Filistin seyahati esnâsında Medine'de askerî vali olmuştur. Bunun dışında, kendinden önceki üç halife döneminde Hz. Ali, hiç bir idarî görevde bulunmadığı gibi, bu devirde yapılmış savaşlara da katılmamıştır¹⁸⁵. Haricîler tarafından düzenlenmiş bir suikast sonucu, zehirli bir hançerle sabah namazında yaralanmıştır. Bu hadiseden sonra sadece iki gün

---

181 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1098-1099; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III/282, 294; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/507; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, V/107; Fîglâlı, "Ali", *DÂA*, II/371.

182 İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III/294.

183 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1096-1097; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III/282, 285-287, 293; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/507-509; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, V/107; Fîglâlı, "Ali", *DÂA*, II/371.

184 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1090; Fîglâlı, "Ali", *DÂA*, II/372.

185 Fîglâlı, "Ali", *DÂA*, II/372.

hayatta kalan Hz. Ali, hicrî 40 yılının Ramazan ayında altmış bir yaşında dünyaya vedâ etmiştir¹⁸⁶

Hz. Ali Kur'ân, hadis ve özellikle fikhî konularda sahip olduğu bilgisiyle ashâb-ı kirâmın ileri gelenlerinden biri olmuştur. Hz. Ömer'in, "En isabetli hüküm verenimiz Ali idi" ifadesi¹⁸⁷ Hz. Ali'nin bu alandaki başarısını açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber zamanında yazdığı ve kılıçının kınında taşıdığı¹⁸⁸ bir hadis sahifesine sahip idi. Bizzat kendi açıklamasından bu sahifenin fikhî konuda olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁹. Hz. Ali, Kur'ân-ı Kerîm ile bu sahifenin dışında Hz. Peygamber'den bir şey yazmadığını açıkça belirtmiştir¹⁹⁰.

Kur'ân'a dair engin ilminden diğer insanların da faydalananmasını arzu eden Hz. Ali, onları kendisine soru sormaya teşvik ederdi¹⁹¹. Kur'ân-ı Kerîm ve onun meselelerine hakkıyla vâkif olan sayılı sahâbeden biri olan Hz. Ali, Peygamber (s.a.s.) için vahiy kâtipliği yapmakla birlikte, başta Hudeybiyye Antlaşması olmak üzere¹⁹², sair

---

186 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1122-1123; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III/299-304; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/510; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V/107-108; Fîglalî, "Ali", *Dâ'a*, II/374.

187 el-Buhârî, Tefsîr, 2/7, V/149; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1102, 1104.

188 el-Kușeyrî, *Sahîhu Muslim*, Edâhî, 8, III/1567, no. 45.

189 el-Buhârî, İlîm, 39, I/36, Cihâd, 171, IV/30, Cizye, 10, IV/67.

190 el-Kușeyrî, *Sahîhu Muslim*, Edâhî, 8, III/1567, no. 43, 44, 45.

191 İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/509.

192 İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/345; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/351; Hamîdullâh, *el-Vesâ'îk*, s. 77-84, no. 11.

mektup ve antlaşmalarını¹⁹³ da yazmıştır. et-Taberî¹⁹⁴, İbn Abdurabbih¹⁹⁵, el-Cehşiyârî¹⁹⁶, ve el-Kadâ'î¹⁹⁷ Hz. Ali'nin vahiy kâtibi olduğunu açıkça belirtmişlerdir. Ali b. Ebî Tâlib'in ismi, kâtipleri yaptıkları görevde göre sınıflandırmaya tabi tutmayan diğer eserlerde de verilmektedir¹⁹⁸.

193 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/267, 268, 284; Ali, *el-Mufassal*, VIII/122.

194 et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179.

195 İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferid*, IV/161.

196 el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, s. 12.

197 el-Kadâ'î, *Târihu'l-Kadâ'î*, s. 237.

198 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/345; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nehevî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Kesîr, *el-Bîdâye*, V/339, 350, 351-352; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; el-Fâsi, *el-'Ikdu'l-Ferid*, I/274; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/273 (Abdullâh b. el-Erkam b. Ebî'l-Erkam maddesi); el-Aynî, 'Umdetu'l-Kârî, XVI/200; el-Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, II/126; el-Halebî, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; Cevdet Paşa, *Kisas-i Enbîyâ*, IV/381; ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65, 258-285; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 96-97; ed-Debbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 9; el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, 63; Şâkir, *a.g.e.*, II/364, 365; Hallâk, *Târibu'n-Nukûd*, s. 86, *Dirâsât*, 30; el-Bâşâ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmîyye ve'l-Vezâ'if 'alâ'l-Âsârî'l-'Arabiyye*, Dâru'n-Nahdatî'l-Arabiyye yay., Kahire t.y., II/908; el-Ahmedî, *Mekâtibu'r-Râsûl*, I/20-21; Hattâb, *Süferâ'u'n-Nebî*, I/250, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il", s. 32; Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 131; el-Hamed, *Rasmu'l-Mushaf*, s. 96; Draz, Abdullâh, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru* (Çev. Salih Akdemir), Mim yay., Ankara 1983, s. 28; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 263; Mehmedzade, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", s. 104; Kânû, Abdullatif, "Mesâhif bî'l-Bahreyn Te'ûd li'l-Karnî'l-Evvelî'l-Hicri", *el-Vesîka*, Bahreyn 1403/1983, S.3, s. 105.

b) Osmân b. 'Affân (h.ö. 47-h. 35/577-656)

Vahiy yazmış olduğunu kanıtlayabileceyimiz bir diğer sahâbî de Hz. Osmân'dır. Künyesi¹⁹⁹ Ebû Abdillâh veya Ebû Amr olan Hz. Osmân'ın tam adı Osmân b. 'Affân b. Ebî'l-'Âs b. Umeyye b. Abdişems b. Abdîmenâf b. Kusayy el-Kuraşî el-Umevîdir²⁰⁰.

Osmân b. 'Affân, Mekke şehrinde doğmuştur. İbnu'l-Esîr'in verdiği habere göre, o, Hz. Ebû Bekir'in dâvetiyle bi'setten kısa bir süre sonra İslâm'ı kabul etmiştir²⁰¹.

Hz. Peygamber onu, kızı Hz. Rukîyye ile evlendirmiştir. Bedîr savaşı esnâsında Hz. Rukîyye vefat ettikten sonra, Peygamber (a.s.) diğer kızı Ummu Gulsum'u da Osmân b. 'Affân'la evlendirmiştir. Bu nedenle Hz. Osmân, Zu'n-Nûreyn (İki nur sahibi) lakâbı ile anılmaktadır²⁰².

Müslüman olmadan önce büyük mal varlığına sahip bulunan Hz. Osmân, İslâm'la şerefleştikten sonra bu servetini Allah yolunda harcamış, İslâm'a maddî yönden büyük kütkılarda bulunmuştur²⁰³.

199 Hz. Osmân'ın bu iki meşhur künnyelerinin yanısına, Ebû Leylâ diye bir künnyesinin de olduğu rivayet edilmektedir. Bkz.: İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1037.

200 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1037; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III/215; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/462; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV/371.

201 İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III/215.

202 İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III/215; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/462; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV/371.

203 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1040; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III/220; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/462; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV/371; el-Muhibbu't-Taberî, Ebû Ca'fer Ahmed, *er-Riyâdu'n-Nâdirâ fi Menâkîbi'l-'Aşera*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1405/1983, III/16-18; es-Sabbâğ, Muhammed, *el-'Aşeretu'l-Mubeşşerûn bi'l-Cenne*, Matbaat Medbûlî yay., Kahire 1990, s.

Kaynaklar, Hz. Peygamber tarafından cennetle müjdelenmiş on kişiden birinin de Osmân b. 'Affân olduğunu bildirmektedir²⁰⁴. Hicrî 23 yılında, ikinci halife Hz. Ömer'in vefatından sonra halife olmuştur. Hz. Osmân'ın halifelik döneminde vuku' bulmuş olaylar ve bunlar etrafındaki ihtilâf ve tartışmaların incelenmesi çalışmamızın çerçevesi dışındadır. Ancak, Râşîdî Halîfeler'in üçüncüsünü tanımadan, kendisinin icrâ etmiş olduğu bazı işlere genel olarak değinmek istiyoruz. Hz. Osmân'ın halîfeliği döneminde Kafkaslar, Horasan, Sicistan, Kuzey Afrika ve Kıbrîs fethedilmiştir. Kâbe'de ve Hz. Peygamber Mescidi'ne ilâveler yapmış, bayram namazında hutbeyi namazdan öne geçirmiştir. Cuma namazındaki ilk ezân da Hz. Osmân'ın emriyle okunmaktadır. Daha önce mescitte icrâ edilen mahkeme için ayrı bir yer tahsis ettirmiştir. Bunlarla beraber, bizim çalışmamızla direk ilgisi bulunan Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i işini de Hz. Osmân yapmıştır²⁰⁵.

Kaynaklar, İslâm dini geldiği zaman Mekke'de yazı yazmayı bilen on yedi kişiden biri olan Osmân b. 'Affân'ın²⁰⁶, Hz. Peygamber için kâtiplik yaptığı açık bir şekilde bildirilmektedir. İbn Habîb'in verdiği habere göre, o, halife Ebû Bekir için de kâtiplik yapmıştır²⁰⁷. İbn Sa'd'ın naklettiği rivayetten anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber'in

---

58; et-Tantâvî, Muhammed Sa'id, *Min Fedâ'ili'l-'Aşereti'l-Mubeşşerîn bi'l-Cenne*, Kahire 1412/1991, s. 131-135.

204 İbn Abdîlber, *el-İstî'âb*, III/1039; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III/216-219; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/462; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, IV/371-372.

205 İbn Abdîlber, *el-İstî'âb*, III/1043; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, IV/372.

206 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457.

207 İbn Habîb, *el-Muhâbber*, s. 377.

Benü Vâ'il'e göndermiş olduğu mektubun yazarı Hz. Osmân olmuştur²⁰⁸.

Öte yandan, kâtiplerin sınıflandırılmış bulundukları ilk dönem eserlerinde Hz. Osmân'ın adı vahiy yazan sayılı kişilerle beraber kaydedilmektedir. et-Taberî²⁰⁹, İbn Abdurabbih²¹⁰, el-Cehşiyârî²¹¹, el-Kadâ'î²¹² Osmân b. 'Affân'ın Hz. Peygamber için vahiy yazmış olduğunu net bir şekilde dile getirmektedir.

Eserlerinde yazmanları görevleri açısından tasnife tâbi tutmamış müelliflerce de Hz. Osmân, Rasûlullâh'ın kâtibi olmuştur²¹³.

---

208 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/284.

209 et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179.

210 İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferid*, IV/161.

211 el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, s. 12.

212 el-Kadâ'î, *Târihu'l-Kadâ'î*, s. 237.

213 el-Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/532; el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/345; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nevevî, *es-Süretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/339, 350, 351-352; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; el-Fâsi, *el-'Ikdu'l-Ferid*, I/274; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/273 (Abdullâh b. el-Erkam b. Ebî'l-Erkam maddesi); el-Aynî, 'Umdetu'l-Kâri, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunnîyye*, II/126; el-Halebî, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; Cevdet Paşa, *Kısas-i Enbîyâ*, IV/381; ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65, 258-285; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 96-97; ed-Debbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 9; el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, 63; Şâkir, *a.g.e.*, II/364, 365; Hallâk, *Târihu'n-Nukûd*, s. 86, *Dîrâsât*, 30; el-Bâşâ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmîyye ve'l-Vezâ'if 'alâ'l-Âsârî'l-'Arabiyye*, II/908; el-Ahmedî, *Mekâtibu'r-Râsûl*, I/20-21; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/250, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il", s. 32; Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 131; el-Hamed, *Rasmu'l-Mushaf*, s. 96; Draz, Abdullâh, *Kur'ân'in Anlaşılmasına Doğru* (Çev. Salih Akdemir), Mîm yay., Ankara 1983, s. 28; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 263; Mehmedzade, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", s. 104; Kânû,

c) Ubeyy b. Ka'b (??-h. 21/??-642)

Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmış sahâbilerden biri de Hazrec kabilesinin Benû'n-Neccâr sülâlesine mensup bulunan Ubeyy b. Ka'b b. Kays b. Ubeyd b. Zeyd b. Mu'âviye b. 'Amr b. Mâlik b. en-Neccâr el-Ensârî'dir. Okuma yazma bilenlerin sayısının pek az olduğu bir çağda eski kitaplara vâkif bulunan Ubeyy b. Ka'b, zamanının yahûdî âlimlerinden biri olmuştur.

İkinci Akabe'de bulunan ve Hz. Peygamber'e bîat eden Ubeyy, Bedir ve Uhud başta olmak üzere tüm gazvelerde iştirak etmiştir. Fakih sahâbî olmakla birlikte, Kur'ân-ı Kerîm'e dair derin bilgiye sahip olmalı ki, Hz. Peygamber onu, ümmetinden Kur'ân'ı "en iyi bilen" vasfiyla nitelemiştir²¹⁴.

Ubeyy b. Ka'b, Medine'de yazı bilen sayılı kişilerden birisi olmuştur²¹⁵. Kaynakların aktarmakta olduğu bilgilere göre, Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra kendisi için ilk yazı yazan kişi Ubeyy b. Ka'b'dır. Ayrıca Ubeyy, yazının sonunda —ifade yerindeyse—, imzasını kayd eden ilk kâtip olarak tarihe geçmiştir²¹⁶. Hz. Peygamber, başta Amr b. Hazm'a göndermiş olduğu mektup

---

Abdullatif, "Mesâhif bi'l-Bahreyn Te'ûd li'l-Karnî'l-Evveli'l-Hicri", *el-Vesîka*, Bahreyn 1403/1983, S.3, s. 105.

214 el-Buhâri, Tefsir, 2/7, V/149; İbn Abdilberr, *el-Îstî'âb*, I/66, 68.

215 el-Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459.

216 el-Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 458; İbn Abdilberr, *el-Îstî'âb*, I/68; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, I/58; İbn Hacer, *el-Îsâbe*, I/19; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, I/78.

olmak üzere, çeşitli kabile başkanlarına gönderdiği mektupları Ubeyy b. Ka'b'a yazmıştır²¹⁷.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, el-Belâzûrî, Ubeyy'in Hz. Peygamber için vahiy yazdığını açıkça dile getiren ilk müelliftir²¹⁸. Bu hususta et-Taberî, Alî b. Ebî Talib ile Osmân b. 'Affân'ın vahiy yazdığını, bu iki şahsın bulunmadıkları zaman ise, Hz. Peygamber için vahyi Ubeyy b. Ka'b'la Zeyd b. Sâbit'in yazdığını söylemektedir²¹⁹. İbn Abdurabbih²²⁰, el-Cehşiyârî²²¹ ve el-Kadâ'î²²² de et-Taberî'nin bu görüşünü aynen benimsemışlardır. Hz. Peygamber'in kâtıplerini yaptıkları görevler açısından ayırama tabi tutmuş bulunan bu müelliflerin verdiği haberlerden anlaşılacağı üzere, Ubeyy b. Ka'b'ın Peygamber için —pek çok mektubun yazarı olmakla birlikte— vahiy yazmış olduğu hususunda ortada hiç bir tereddüt kalmamaktadır.

Diğer taraftan, eserlerinde muhtelif vesilelerle Hz. Peygamber'in yazmanlarına dair bilgi veren, fakat bunları hiç bir tasnife tabi tutmayan alimlerin kaleme almış oldukları eserlerde de Ubeyy b. Ka'b zikr edilmiyor değildir²²³.

---

217 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/267, 270, 276, 278, 286-287.

218 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 458. *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531.

219 et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179.

220 İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/161.

221 el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, s. 12.

222 el-Kadâ'î, *Târihu'l-Kadâ'î*, s. 237.

223 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/324; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nevevi, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, *'Uyûnu'l-Eser*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/339, 350, 351-352; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; el-

d) Zeyd b. Sâbit (h.ö. 11-h. 45/611-665)

Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinin dördüncüsü Zeyd b. Sâbit b. ed-Dehhâk b. Zeyd b. Levzân b. 'Amr b. Abd b. 'Avf b. Mâlik b. en-Neccâr el-Hazrecî el-Ensârî'dir. Bu büyük sahâbî Medine'de doğmuş, Mekke'de neşv-ü nemâ bulmuştur. Babası Bu'âs harbinde öldürülüdüğü zaman Zeyd altı yaşında idi. Hz. Peygamber hicret ederken on bir yaşında olan Zeyd de Medine'ye göç etmiştir. Okuma yazmayı Bedir savaşından sonra fidyesi olmayan esirlerden öğrenmiş²²⁴ Zeyd, fakih sahâbilerin ileri gelenlerinden biri olmuştur²²⁵.

Hz. Peygamber'in kendisine emretmesi üzerine Zeyd, İbrânicâ ve Süryânicâyi iki haftada öğrenerek bu kavimlerle ilgili yazıları

Fâsi, *el-'Ikdu'l-Ferid*, I/274; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/273 (Abdullah b. el-Erkam b. Ebî'l-Erkam maddesi); el-Aynî, *'Umdatû'l-Kâri*, XVI/200; el-Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîri, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalâni, *el-Mevâhibu'l-Ledunnîyye*, II/126; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, IV/381; el-Vekil, "Suferâ'u'n-Nebî ve Kuttâbuh", s. 1022; ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65, 258-285; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 96-97; ed-Debbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 9; el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, 63; Şâkir, a.g.e., II/364, 365; Hallâk, *Târibu'n-Nukûd*, s. 86. *Dirâsât*, 30; el-Bâşâ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmîyye ve'l-Vezâ'if 'alâ'l-Âsâri'l-'Arabiyye*, II/908; el-Ahmedi, *Mekâtibu'r-Râsûl*, I/20-21; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/250, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il", s. 32; Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 131; el-Hamed, *Rasmu'l-Mushaf*, s. 96; Draz, Abdullah, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru* (Çev. Salih Akdemir), Mim yay., Ankara 1983, s. 28; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 263; Mehmedzade, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", s. 107; Kânû, Abdullatif, "Mesâhif bi'l-Bahreyn Te'ûd li'l-Karnî'l-Evveli'l-Hicri", *el-Vesika*, Bahreyn 1403/1983, S.3, s. 106.

224 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/22.

225 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, II/539; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, II/235; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/561-562; ez-Zîrikli, *el-A'lâm*, III/95.

yazmıştır²²⁶. Böylece Hz. Peygamber için kâtiplik yapmış Zeyd b. Sâbit, daha sonra, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer için de yazmanlık görevini üstlenmiştir²²⁷.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanı Yemâme harbinde Kur'ân'ı ezbere bilen sahâbîlerden çoğu şehit edilince Kur'ân-ı Kerîm'in korunması hususunda endişe duyan Hz. Ömer durumu halife ile müzâkere eder. Kur'ân'ı bir arada toplamak için halife Ebû Bekir'i iknâ ettiğten sonra Zeyd b. Sâbit'i bu işe görevlendirmiştir. el-Buhârî'nin rivayet ettiği bu hadiste Hz. Ebû Bekir'in Zeyd'e hitâben söylediğî "...Muhakkak sen, genç ve akıllı bir kişisin; seni hiç bir konuda ithâm etmiyoruz. Kaldı ki, Hz. Peygamber için vahiy de yazardın. Kur'ân'ı araştır ve onu topla..." gibi ifadelerden Zeyd'in, Rasûlullâh'ın huzûrunda vahiy yazdığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır²²⁸.

Kur'ân Tarihi'ne ilişkin eserlerin aktardığı haberlere göre, Hz. Osmân'ın hilâfeti devrinde kîraatler hususunda zühûr etmiş farklılıklarını gidermek amacıyla halîfenin görevlendirmiş olduğu hey'etin başkanı olarak da Zeyd b. Sâbit seçilmişti²²⁹. Birinci ve üçüncü halîfelerin döneminde gerçekleştirilmiş Kur'ân'ın cem'i olayını uzunca hadislerle anlatmakta olan el-Buhârî, daha sonra, Hz. Peygamber'in kâtipleriyle ilgili müstakîl bab açarak burada, Zeyd

226 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459, 460; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, II/538; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, II/235; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/561.

227 İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, II/235.

228 el-Buhârî, *Fadâ'ilu'l-Kur'ân*, 3, V/98, no. 1.

229 el-Buhârî, *Fadâ'ilu'l-Kur'ân*, 4, V/99; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, II/538, 539; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, II/236; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, III/96.

b. Sâbit'in vahiy yazdığını kanıtlar mâhiyette hadisler de nakletmektedir²³⁰.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Hz. Peygamber'in kâtipleri konusunda eserlerinde bilgi veren müelliflerin bir kısmı isimlerini kaydetmiş oldukları kâtiplerin ne yazdıklarını açıkladığı halde, diğer kısım alimler buna gerek duymadan sadece kâtiplerin adlarını zikretmekle yetinmişlerdir. Vahiy yazdığı kesin delillerle sâbit olan Zeyd b. Sâbit'in ismini hem birinci kısma aid eserlerde²³¹, hem de ikinci kısma dâhil olan kitaplarda görmemiz mümkündür²³².

---

230 el-Buhârî, *Fadâ'ilu'l-Kur'ân*, 4 , V/99-100, no. 1, 2.

231 el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531; et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179; İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferid*, IV/161; el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, s. 12; el-Kadâ'î, *Târihu'l-Kadâ'î*, s. 237.

232 el-Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî*, II/80; İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/324; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; en-Nehevî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 38; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, *'Uyûnu'l-Eser*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bîdâye*, V/339, 350, 351-352; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; el-Fâsi, *el-'Ikdu'l-Ferid*, I/274; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/273 (Abdullah b. el-Erkam b. Ebî'l-Erkam maddesi); el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunnîyye*, II/126; el-Halebi, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; Cevdet Paşa, *Kisas-i Enbiyâ*, IV/381; ez-Zencâni, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65, 258-285; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 96-97; ed-Debbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 9; el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, 63; Şâkir, *a.g.e.*, II/364, 365; Hallâk, *Târibu'n-Nukûd*, s. 86, *Dirâsât*, 30; el-Bâşâ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmîyye ve'l-Vezâ'if 'alâ'l-Âsâri'l-'Arabiyye*, II/908; el-Ahmedi, *Mekâtibu'r-Râsûl*, I/20-21; Hattâb, *Sufîrâ'u'n-Nebî*, I/250, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il", s. 32; Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 121, 131; el-Hamed, *Rasmu'l-Mushâf*, s. 96; Draz, Abdullâh, *Kur'ân'ın Anlaşılmamasına Doğru* (Çev. Salih Akdemir), Mim yay., Ankara 1983, s. 28; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 263; Mehmedzade, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", s. 107; Kânû, Abdullatif, "Mesâhif bi'l-Bahreyn Te'ûd li'l-Karnî'l-Evveli'l-Hicri", *el-Vesîka*, Bahreyn 1403/1983, S.3, s. 106.

e) Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh (??-h. 37/??-657)

Hz. Peygamber için vahiy yazdığını kesin olarak kanıtlanabilecek beşinci ve aynı zamanda sonunucu sahâbî Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh b. el-Hâris b. Habîb b. Huzeyme b. Nasr b. Mâlik el-Kuraşî el-Âmirî'dir.

Ebû Yahyâ Abdullâh b. Sa'd'ın İslâm'ı ne zaman kabul ettiği kesin olarak bilinmemekle birlikte²³³, bunun, Mekke'nin fethinden önce olduğu haberî ağır basmaktadır²³⁴. Zira Abdullâh, Medine'ye hicret etmiş ve Hz. Peygamber için vahiy yazmıştır. Daha sonra, İslâm'dan dönüklük yapıp Mekke müşriklerinin yanına dönmüştür. Burada, itibar kazanmak amacıyla, kâtipliği sırasında yazmış olduğu vahyi kendi isteği doğrultusunda tahrif ettiğini iddia etmiştir²³⁵. İslâm müellifleri tarafından nakledilegelen haberlere göre, En'âm suresinin 93. âyeti Abdullâh b. Sa'd hakkında inmiştir²³⁶. Bunun üzerine Hz. Muhammed, Mekke fethi zamanı Abdullâh b. Sa'd'ı kanı heder edilenler arasına almıştı. Süt kardeşi Hz. Osmân'a sığınarak kendisinden affedilmesi için Hz. Peygamber'e şefaatte bulunmasını istemiştir. Hz. Peygamber Osmân'ın ricası dolayısıyla kısa

---

233 Fayda, "Abdullâh b. Sa'd b. Ebû Serh", *DİA*, İstanbul 1988, I/130.

234 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/918; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, II/610; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, IV/220.

235 Bu hususta nakledilegelen çeşitli haberler ve bunlara dair geniş açıklama ve değerlendirmeler için bkz.: Ali, *el-Mufassal*, VIII/122-125.

236 el-Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/532; es-Suyûti, *el-Muğhemât*, s. 90.

tereddüttten sonra Abdullâh b. Sa'd'ı affederek bîatını kabul etmiştir²³⁷.

Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında Amr b. el-'Âs'la birlikte Mısır fethine rehberlik etmiştir. Daha sonra, Osmân b. 'Affân hilâfeti esnâsında Abdullâh'ı Mısır vâlisi tâyin etmiştir. Harbu'l-Abâdile (Abdullâhlar Savaşı) başta olmak üzere, kazandığı kara ve deniz savaşları sonucunda Abdullâh b. Sa'd'ın adı tarihe İfrikiyye fâtihi olarak geçmiştir.

Daha Cahiliyye döneminde okuma yazmayı öğrenmiş²³⁸ Abdullâh b. Sa'd, ilk kaynaklarda aktarılan bilgilere göre, Hz. Peygamber için vahiy kâtipliği yapmış ilk Kureyşlidir²³⁹. Abdullâh'ın Kur'ân âyetlerini yazmış olduğunu el-Belâzuri²⁴⁰, İbn Abdurabbih²⁴¹, el-Cehşiyârî²⁴² ve el-Kadâ'î²⁴³ kendi eserlerinde açık olarak belirtmektedirler. Diğer yandan, ne yazdıkları ayırd edilmeden sadece kâtiplerin ismi zikredilmiş eserlere mûracaat ettiğimiz zaman bunlarda da Abdullâh b. Sa'd'ın ismi kâtipler sırasında görülmektedir²⁴⁴.

237 el-Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/918; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, II/610; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/317; Fayda, "Abdullâh b. Sa'd b. Ebû Serh", *DİA*, İstanbul 1988, I/130.

238 el-Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457.

239 el-Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 458-459.

240 el-Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531-532.

241 İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/162-163.

242 el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, s. 13-14.

243 el-Kadâ'î, *Târihu'l-Kadâ'î*, s. 237-238.

244 el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II/80; el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 262; İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/337-338; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II/313; en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn

2. Özel Mushaf Sahipleri

Kur'ân tarihine ilişkin kaynaklar, yazıyı bilen bazı kişilerin, inen âyetleri yazı ile kaydederek kendileri için mushaf oluşturduklarını haber vermektedir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, bu şahıslar, kaydettikleri vahyi Hz. Peygamber'in emri ile yazmamışlardır. Ancak, netice itibarıyla, bu zevatın da vahiy yazdıklarına göre bunları, tabir yerindeyse, 'gayri resmi vahiy kâtipleri' olarak isimlendirebiliriz. Bu şahıslara kısaca değinmenin yerinde olacağı düşüncesiyle burada onların isimlerini de zikretmek istiyoruz. Bunlar; İbn Mes'ûd, Ubeyy b. Ka'b, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbâs, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Hafsa, Enes b. Mâlik, Ömer b. el-Hattâb, Zeyd b. Sâbit, İbn Zubeyr, İbn 'Amr, Ayîşe, Sâlim, Ummu Seleme, Ubeyd b. Umeyr'dir²⁴⁵.

B. Kâtiplik Yapıp Da Vahiy Yazmayanlar

Kesir, *el-Bidâye*, V/350-351; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/273 (Abdullah b. el-Erkam b. Ebî'l-Erkam maddesi); el-Aynî, 'Umdetu'l-Kârî, XVI/200; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalâni, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, II/130; el-Halebî, *İnsânu'l-Uyûn*, III/422; Cevdet Paşa, *Kisas-i Enbiyâ*, IV/382; ez-Zencâni, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 66; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 96-97; ed-Debbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 9; el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, 64; Şâkir, a.g.e., II/365, 365; Hallâk, *Târihu'n-Nukûd*, s. 87, *Dirâsât*, 30; el-Bâşâ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmîyye ve'l-Vezâ'if 'alâ'l-Âsâri'l-'Arabiyye*, II/908; el-Ahmedi, *Mekâtibu'r-Rasûl*, I/22-23; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/257, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il". s. 35; Ali, *el-Mufassal*, VIII/120, 122-125; el-Hamed, *Rasmu'l-Mushaf*, s. 96; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 263; Mehmedzade, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", s. 107.

²⁴⁵ es-Sicistâni, a.g.e., s. 20, 114, 182, 193, 209, 212, 215, 218, 223, 226, 230, 231, 234, 235, 236.

Kâtipleri yaptıkları görev açısından tasnif etmiş erken dönem literatüründe —daha önce söylediğimiz gibi— hangi kâtibin ne yazdığını açık olarak belirtilmiş haldedir. Bu eserlerde aktarılmış bilgilerden yola çıkarak Hz. Peygamber için **Kur'ân âyetlerini** yazmış kişilerin sayısının beş kişi olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Ancak, her ne sebepleyse, Hz. Peygamber tarafından **vahy-i ilâhiyi** yazmakla görevlendirilmiş bu şahısların sayısı arttırlımıştır. Nitekim, Hz. Peygamber'in yazmanlarına dair bilgi içeren kitaplar incelendiği zaman bu husus açıkça ortaya çıkmaktadır. **Kâtiplik** yapmış sahâbîlerin serüvenine —ulaşabildiğimiz en eski kaynaklardan başlayarak çağdaş eserlere kadar— baktığımız zaman bu şahısların sayısının devamlı arttığını müşâhede etmekteyiz. Rakam vermek gerekirse, tespit edebildiğimiz en eski kaynaklarda (h. III. ve h. IV. asırlar) kâtiplerin sayısı sekiz ile on dört²⁴⁶ arasında değişik olarak belirtilmesine karşın, elimize geçen çağdaş eserlerde bu rakam, genel olarak, otuz yedi²⁴⁷, kırk²⁴⁸ ve hattâ altmışa²⁴⁹ kadar çıkartılmıştır.

Diger taraftan, elimize geçen bu literatürü, kâtiplerden kimin ne yazmış olduğu noktasından hareketle incelemege tâbi tutuğumuz zaman bu kitaplarda, —yukarıda temas ettiğimiz gibi—, **kâtiplik** görevinde bulunmuş kişilerin sayısının çoğaltılması ile beraber **vahiy yazmış** sahâbîlerin de giderek arttırdığını görüyoruz. Öyleki, ilk devir eserlerde çok açık bir şekilde belirtildiği gibi, Hz. Peygamber'in

²⁴⁶ el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531-532; et-Taberi, *Târihu'l-Ummâ*, VI/179; İbn Abdurabbih, 'el-'Ikdu'l-Ferid, IV/161-163; el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 12-14.

²⁴⁷ İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65.

²⁴⁸ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 53.

²⁴⁹ el-A'zamî, a.g.e., s. 30-111.

istihdâm etmiş olduğu kâtipler arasından **Kur'ân âyetlerini yazmakla** yükümlü tuttuğu şahısların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir²⁵⁰. Klasik kaynaklarda durum böyle olduğu halde, daha sonraki dönemlerde (h. IV. asırdan asırımıza kadar) kaleme alınmış kitaplarda **vahiy kâtiplerinin** sayısı pek arttırlarak fâhiş bir rakama çıkartılmıştır²⁵¹. Hz. Peygamber'in istihdâm etmiş olduğu **kâtiplerin** —bu arada **vahiy kâtiplerinin**— sayısının zaman ilerledikçe İslâm âlimleri tarafından hangi nedenle —veya nedenlerle— çoğaltıldığınıkestirmemiz oldukça güçtür. Fakat, bu konuda düşünüldüğü zaman akla hemen şu iki husus gelmektedir. Bunların birincisi, Kur'ân-ı Kerîm'in metninin herhangi bir değişikliğe uğramadığını isbatlamak telâşı olabilir, diyebiliriz. Nitekim, vahyin, henüz Peygamber (s.a.s.) hayatta iken yazıya geçirilmiş bir vaziyette olduğu savunulurken, Kur'ân âyetlerini yazmış sahâbilerin sayısı ne kadar çok olursa, metnin güvenilirliği bir o kadar artar düşüncesi hâlen güncellliğini korumaktadır. Oysa Cenâb-ı Allâh, indirmiş olduğu Kur'ân'ın korunmasını bizzat kendisinin üstlendiğini net bir şekilde bize bildirmektedir²⁵².

250 el-Belâzûrî, **vahiy** yazmış sahâbilerin üç kişi olduğunu kaydederken, et-Taberî bunların sayısını dört olarak vermektedir. Öte yandan İbn Abdurabbih ve el-Cehşîyârî, beş sahâbenin **vahiy kâtibi** olduğunu söylemektedir. Bu hususta bkz.: el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531; et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179; İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferid*, IV/161, 162; el-Cehşîyârî, a.g.e., s. 12.

251 ez-Zencânî, Kur'ân tarihine dair kaleme almış olduğu veciz eserinde **vahiy kâtiplerinin** kırk iki kişi olduğunu iddia ederken, el-A'zamî bu rakamı daha da ileri götürerek altmış bire (!) kadar çıkarabilmiştir. Bu konuda bkz.: ez-Zencânî, a.g.e., s. 42; el-A'zamî, a.g.e., s. 111.

252 15 Hicr, 9.

Akla gelen ikinci husus da şudur: Tespit edebildiğimiz en eski kaynaklarda geçmekte olan haberlerde Hz. Peygamber'in, kendisi için kâtiplik yapmış sahâbeden kimlere ne yazdırdığı açık bir şekilde belirtilmiş haldedir. Ancak, daha sonraki dönem müellifleri, seleflerinin yolundan gitmeyerek, Hz. Peygamber tarafından **kâtip** olarak görevlendirilmiş sahâbileri yaptıkları kâtipliğin türü bakımından hiçbir sınıflandırma yapmadan sadece isimlerini serdetmekle yetinmişlerdir. Bu durum, Peygamber'in (s.a.s.) kâtip olarak istihdâm ettiği sahâbenin tümünün **vahiy kâtibi** olduğunu iddia etmeye yetmiştir.

Diğer taraftan, okuma yazma bilen sahâbilerin hemen hemen hepsinin inen âyetleri yazarak kendi mushaflarını oluşturdukları ve bunların kimler oldukları yine ilk kaynaklarda açıklanmıştır²⁵³. Bu kitaplarda adları geçen şahsi mushaf sahiplerinden çögünün ismi, ilk me'hazlarda **kâtib** olarak zikredilmediği halde, daha sonraki devir eserlerde bu şahıslar Hz. Peygamber'in **kâtipleri** sırasına alınmakla kalmamış, hattâ Yüce Peygamber'in **vahiy kâtipleri** oldukları da ileri sürülmüştür. Halbuki, ister mutekaddim, isterse de muteahhir eserlerin müellifleri Hz. Peygamber'in kâtiplerine dair bilgi verirken bu konu için açmış oldukları müstakil başlıklarda "Bunlar vahiy kâtibi olmuştur" vb. dememişlerdir. Bu başlıklar, genellikle, "Peygamber'in kâtibi oldukları kesin olanlar"²⁵⁴, "Hz. Peygamber için yazı yazmış kişilerin isimleri"²⁵⁵ ve benzeri şekildedir. Dolayısıyla,

---

253 Şahsi mushaflara dair bir çok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bize kadar ulaşan İbn Ebî Dâvûd es-Sicistâni'ye ait *Kitâbu'l-Mesâhîf* adlı eserdir.

254 el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/531.

255 et-Taberî, VI/179.

isimleri kâtipler sırasında verilmiş bu sahâbeden kimin **vahiy** yazdığını araştırma yapmaksızın ileri sürmek yanlıstır, denebilir.

Buraya kadar, Yüce Peygamber'in kâtipleri hususunda bilgi içeren ilk kaynaklarla muteahhir eserlerin bir karşılaştırılmasını yapmaya; aynı zamanda bu eserlerde genellikle **kâtiplerin** sayıları, bu arada da **vahiy kâtiplerinin** sayılarılarındaki ihtilâfları ve bunları doğuran sebepleri bir nabza da olsa açıklamaya çalıştık. Şimdi ise, ilk kaynaklarda olmayıp daha sonraki dönemlere ait eserlerde '**vahiy kâtibi**' diye nitelendirilmiş bulunan sahâbileri kısaca olarak tanıtmak yerinde olacaktır.

Bu sahâbiler şunlardır:

Ebû Seleme Abdullâh b. Abdulesed b. Hilâl b. Mahzûm el-Kuraşî²⁵⁶, Abdullâh b. Abdullâh b. Ubeyy b. Selûl b. Mâlik²⁵⁷, Ebû Muhammed Abdullâh b. 'Amr b. el-'Âs b. Vâ'il b. Hâsim el-Kuraşî²⁵⁸, Abdullâh b. Abdullâh b. Osmân b. Âmir et-Teymî el-Kuraşî²⁵⁹,

---

256 Bu şahsin ne yazdığı kaynaklarda belirtilmemiştir. Kendisini kâtip olarak vasiplandırıldığı eserler bunlardır: İbn Seyyidunnâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; Şâkir, a.g.e., II/364; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/252, "es-Sefârât", s. 33; el-A'zamî, a.g.e., s. 39.

257 Kesin olarak ne yazdığını belli olmamakla birlikte ismi kâtipler arasında geçer: İbn Seyyidunnâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 111; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-Şâ*, I/126; el-Amîri, a.g.e., II/161; el-Halebî, a.g.e., III/423; Şâkir, a.g.e., II/364; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/263, "es-Sefârât", s. 38; Râmyâr, a.g.e., 264; İsâ, a.g.e., s. 462; el-A'zamî, a.g.e., s. 89.

258 Hz. Peygamber'den işittiklerini yazmak için izin alması üzerine kendisine izin verilen sahâbedir. Bu nedenle kâtip olarak anılmaktadır: İsâ, a.g.e., s. 481; el-A'zamî, a.g.e., s. 90.

259 Birinci halife Ebû Bekir'in oğludur. Hz. Peygamber'in Necrân Hristiyanları ile yaptığı anlaşmayı yazmıştır: Hamidullâh, *el-Vesâ'îk*, s. 175, no. 94; İsâ, a.g.e., s. 471; el-A'zamî, a.g.e., s. 78.

Abdullâh b. el-Erkam b. Abdi Yeğûs b. Vehb el-Kuraşî ez-Zuhri²⁶⁰, Abdullâh b. Hatal²⁶¹, Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir et-Teymî el-Kuraşî²⁶², Abdullâh b. Revâha b. Sa'lebe el-

-
- 260 Kaynaklar bu şahâbinin Hz. Peygamber'in mukâvele ve mektuplarını yazmış olduğunu zikretmektedir: el-Belâzûrî, *et-Tenbîh ve'L-Îşrâf*, s. 261; İbn Asâkir, *a.g.e.*, IV/336; en-Nehevî, *es-Siretu'n-Nehevîyye*, s. 38; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Erib*, XVIII/236; İbn Seyyidi'n-Nâs, *'Uyûnu'l-Eser*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/349; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/865-866; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/273; el-Aynî, *'Umdetu'l-Kârî*, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetu'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunnîyye*, II/127; el-Halebî, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbîyâ*, IV/382; ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 65, 258-285; el-Vekîl, "Suferâ'u'n-Nebî", s. 1124; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 76; ed-Debbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 9; el-Ebyârî, *Târihu'l-Kur'ân*, 63; Şâkir, *a.g.e.*, II/365, 365; el-Bâşâ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmîyye ve'l-Vezâ'if 'alâ'l-Âsârl'l-'Arabiyye*, II/908; el-Ahmedî, *Mekâtîbu'r-Râsûl*, I/21; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/251, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il", s. 32; Ali, *el-Mufassal*, VIII/121, 125; el-Hamed, *Rasmu'l-Mushâf*, s. 96; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 264.
- 261 Bu şahsin kâtiplik yaptığına dair sahîh rivayet bulunmamakla birlikte bu zât, kâtipler arasına girebilmiştir: İbn Seyyidi'n-Nâs, *'Uyûnu'l-Eser*, I/395-396; Ali, *el-Mufassal*, VIII/130-131; el-A'zamî, *a.g.e.*, s.79.
- 262 Hz. Peygamber'in Surâka b. Mâlik'e verdiği emannâmenin, bir rivayete göre, Ebû Bekir tarafından yazıldığı ileri sürülmüştür: İbn Seyyidunnâs, *'Uyûnu'l-Eser*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/339, 351; Hamîdullâh, *el-Vesâ'ik*, s. 54, no. z; İsâ, *a.g.e.*, s. 330; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 34.

Ensâri²⁶³, Abdullâh b. Ubeyy b. Selûl (Mâlik) el-Hazrecî²⁶⁴, Abdullâh b. Zeyd b. Abdurabbih el-Ensâri²⁶⁵, Ebû 'Abes/'Ubeys Abdurrahmân b. Cebr b. 'Amr el-Ensâri²⁶⁶, el-'Alâ b. Abdullâh b. Abbâd el-Hadramî²⁶⁷, el-'Alâ b. 'Ukbe²⁶⁸, 'Âmir b. Fuheyre²⁶⁹, 'Amr b. el-'Âs²⁷⁰, Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe b. Culâs²⁷¹, Bureyde b. el-Huseyb b.

-
- 263 Kaynaklarda Abdullâh'ın imzası ile hiç bir yazıya rastlanmamakla birlikte aşağıdaki müelliflerce kâtip olmuştur: İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûnu'l-Eser, I/395; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/306; el-Aynî, *'Umdatü'l-Kâri*, XVI/200; el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, I/126; el-Amîrî, *Behcetü'l-Mehâfil*, II/161; el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-Ledunnîyye*, II/130; el-Halebî, *Însânu'l-Uyûn*, III/423; ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 42; İsâ, *Kuttâbu'l-Vahy*, s. 376; el-Vekîl, "Suferâ'u'n-Nebî", s. 1124; el-A'zamî, *Kuttâbu'n-Nebî*, s. 80; Şâkir, *a.g.e.*, II/364; el-Ahmedî, *Mekâtîbu'r-Rasûl*, I/24; Hattâb, *Suferâ'u'n-Nebî*, I/262, "es-Sefârât ve'r-Resâ'il", s. 38; Ali, *el-Mufassal*, VIII/136; Râmyâr, *Târih-e Kur'ân*, s. 264; Mehmedzade, *a.g.m.*, s. 108.
- 264 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, el-Bâkullânî *el-İntisâr*'ında İbn Selûl'u kâtip olarak nitelemiştir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.
- 265 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/350; el-A'zamî, *a.g.e.*, s.83.
- 266 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkullânî'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.
- 267 el-Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 262; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/313; İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/352; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 93.
- 268 Bu sahâbe, insanlar arasındaki borç senetlerini yazdı: el-Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/353; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 95.
- 269 Hz. Ebû Bekir'in azatlı kölesi olan bu zâtın da, Surâka b. Mâlik'e verilmiş emannâmeni yazdığı belirtilmektedir: İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/348; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 74.
- 270 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; el-Kalkaşendî, *a.g.e.*, I/162.
- 271 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkullânî'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.

Abdullah²⁷², Ca'fer b. Ebî Tâlib²⁷³, Cehm b. Sa'd²⁷⁴, Cuheym b. es-Salt b. Mahreme el-Kuraşî²⁷⁵, Ebân b. Sa'id b. el-'Âs²⁷⁶, Ebû Huzyef b. 'Utbe b. Rebî'a²⁷⁷, el-Erkam b. Ebî'l-Erkam²⁷⁸, Ebû Umâme Es'ad b. Zurâre²⁷⁹, Evs b. Havliyy b. Abdullâh²⁸⁰, Hâlid b. el-Velîd b. el-Muğire²⁸¹, Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd b. Kuleyb el-Ensârî²⁸², Hâlid b. Sa'id b. el-'Âs²⁸³, Hanzala b. er-Rabî' b. Sayfî el-Kâtib²⁸⁴, Hâtib b.

---

272 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 47.

273 el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 49.

274 Cehm sadaka olarak verilmiş malları kaydedederdi: el-Kadâ'i, *Târihu'l-Kadâ'i*, s. 328; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/255; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 50.

275 el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/532; el-Yâ'kûbî, *a.g.e.*, II/80; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/255; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 51.

276 en-Nevevî, *es-Sîre*, s. 38; İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/340; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 30.

277 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkîllâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 6.

278 İbn 'Asâkir, *a.g.e.*, IV/325; en-Nevevî, *es-Sîre*, s. 38; İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/341; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 44.

279 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkîllâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.

280 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkîllâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.

281 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/343; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 60.

282 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 33.

283 İhtiyaç olduğu zaman Hz. Peygamber için yazdı: el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/532; et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, VI/179; İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferid*, IV/161; el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12.

284 Kaynaklar Hanzala'nın, Peygamber'in (s.a.s.) kâtiplerinin vekili olduğunu söylemektedir: İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferid*, IV/161; el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12-13.

'Amr b. Abdişems el-Kuraşı²⁸⁵, el-Husayn b. Numeyr²⁸⁶, Huveytib b. 'Abdul'uzzâ b. Ebî Kays²⁸⁷, Huzeyfe b. el-Yemân²⁸⁸, Ma'n b. 'Adiyy b. el-Cedd b. el-'Aclân²⁸⁹, Mâlik b. el-'Aclân²⁹⁰, Mu'âz b. Cebel el-Hazreci²⁹¹, Mu'âviye b. Sahr b. Harb²⁹², Mu'aykib b. Ebî Fâtûma ed-Devsî²⁹³, el-Muğîre b. Şu'be²⁹⁴, Muhâcir b. Ebî Umeyye b. el-Muğîre²⁹⁵, Muhammed b. Mesleme b. Seleme²⁹⁶, Necrân Hristiyanları'ndan bir kişi²⁹⁷, el-Munzir b. 'Amr b. Huneyş el-

---

285 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 52.

286 Bu zâtın insanlar için kâtiplik yaptığı belirtilmektedir: İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/161; el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12; el-Kadâ'i, *Târihu'l-Kadâ'i*, s. 238.

287 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 56.

288 Bu sahâbî, Mekke ve Medine şehirlerinin yıllık hurma mahsûlunu kaydederde: el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 261; İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/161; el-Kadâ'i, *Târihu'l-Kadâ'i*, s. 238; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 52.

289 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.

290 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.

291 Mu'âz'in ne yazdığı bilinmemekte, sadece el-Yâ'kûbî tarafından kâtip olarak zikredilmiştir: el-Yâ'kûbî, *a.g.e.*, II/80.

292 Kaynaklar Mu'âviye'nin, Hâlid b. Sa'îd ile birlikte Hz. Peygamber'in sair işlerini yazdığını kaydetmektedir: İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/161; el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12.

293 Bu sahâbî, ganimetleri kayda almıştır: İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/161; el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 261-262.

294 el-Muğîre insanlar arasındaki yazışmaları yazardı: İbn Abdurabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV/161; el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 261.

295 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 6.

296 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V/353; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 100.

297 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; Ali, *a.g.e.*, VIII/131; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 111.

Hazrecî²⁹⁸, Ömer b. el-Hattâb²⁹⁹, Sa'd b. Rabî b. 'Amr³⁰⁰, Sa'd b. 'Ubâde b. Duleym³⁰¹, Sa'îd b. Sa'îd b. el-'Âs³⁰², Sâbit b. Kays b. Şemâs³⁰³, Ebû Sufyân Sahr b. Harb³⁰⁴, es-Sicill³⁰⁵, Şurahbil b. Hasene³⁰⁶, Talha b. 'Ubeydullâh b. Osmân³⁰⁷, 'Ukbe³⁰⁸, 'Ukbe b. Nemr³⁰⁹, Useyd b. el-Hudayr b. Semâk³¹⁰, Yezid b. Ebî Sufyân Sahr

-
- 298 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.
- 299 en-Nevevî, *es-Süre*, s. 38; en-Nuveyrî, *a.g.e.*, XVIII/236; İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/352; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 99.
- 300 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.
- 301 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.
- 302 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 71.
- 303 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/341; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 48.
- 304 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395.
- 305 Mevzû bir haberle kâtipler sırasına sokulmuştur: İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/347-48; el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 67-68.
- 306 el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I/532; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 261; İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395.
- 307 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395.
- 308 Nesebî açıklanmamış olmasından dolayı hakkında ihtilâf vardır. Hamîdullâh'a göre, bu şahîs el-'Alâ b. 'Ukbe'dir: Hamîdullâh, *el-Vesâ'îk*, s. 263-264, no. 154.
- 309 İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/497.
- 310 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillâni'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 7.

b. Harb³¹¹, Zeyd b. Erkam b. Zeyd el-Ensârî³¹², ez-Zubeyr b. el-'Avvâm³¹³.

İsimleri Hz. Peygamber'in kâtipleri —bazı eserlerde hattâ **vahiy kâtibi** olarak— arasında geçen bu sahâbilerin kâtipliği hususunda genel bir değerlendirme yapacak olursak şunlar söylenebilir: Yukarıda adları geçen şahısların büyük bir çoğunluğu tespit edebildiğimiz ilk kaynaklarda zikr edilmemektedir. Hicrî IV. asırdan sonra kaleme alınmış eserlerde kâtip olarak nitelendirilmiş bu zevâtın Hz. Peygamber için ne yazdıkları da belirtilmemiş haldedir. Büyük kısmı Arap dünyasında yazılarak basılmış muâsır kitaplarda bu şahısların kâtipliği isbatlanmak için, bunların, İslâm'dan önce yazımı öğrendikleri, okuma yazmanın büyük bir mahâret kabul edildiği bir devirde bu işi (okuma yazma) iyi bicerdikleri anlatılmaktadır. Oysa, yeni müslüman olmuş yazımı bilen her kişinin **vahy-i ilâhiyi** yazmak gibi ağır ve oldukça sorumlu bir işe görevlendirdiğini düşünmemiz zordur. Zira, Hz. Peygamber'in etrafında Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Zeyd b. Sâbit, Ubeyy b. Ka'b gibi sahâbe dururken, daha dün İslâm'a dil uzatmakla övünen kişilere Kur'ân âyetlerini yazdırma pek doğru gözükmemektedir. Öte yandan, Hz. Peygamber için **vahiy** yazdığı halde dönüklük yapmış Abdullâh b. Sa'd'ın durumu göz enünde bulundurulursa, işin ciddiyeti daha da belirmiş olur.

---

311 İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395.

312 el-A'zamî'nin belirttiğine göre, bu kişiyi kâtip olarak nitelendiren el-Bâkillânî'dir: el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 6.

313 Bu sahâbî, sadaka olarak infâk edilen malları kayda almıştır: el-Mes'ûdi, *et-Tenbîh*, s. 261; İbn Seyyidunnâs, *a.g.e.*, I/395.

Nitekim, bu olayın akabinde inmiş³¹⁴ ilgili âyette³¹⁵ bu kişi şiddetle kınanmakta, çetin bir azapla korkutulmaktadır. Olayı başka bir açıdan değerlendirirsek, ortaya şu husus çıkmaktadır: Aynı zamanda bu âyet, Hz. Peygamber'e, kendisi için kâtip olarak alacağı kişileri çok iyi seçmesi gerektiğini de ikâz etmektedir.

Sonuç olarak, Cevâd Alî'nin de doğru olarak işaret ettiği gibi, Hz. Peygamber istihdâm etmiş olduğu kâtipler arasında yaptıkları kâtipliğin türüne göre görev dağıtmayı yapmıştır. Bu nedenledir ki, en eski kaynaklarda Hz. Peygamber'in yazmanları konusuna pek titiz değinilmiş, zikr edilmiş her bir kâtibin ne yazdığını da açıklığa kavuşturulmuştur.

C. Kâtipler Etrafindaki Tartışmalar

Tespit edebildiğimiz kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında Hz. Peygamber tarafından kâtip olarak görevlendirilmiş sahâbenin kimler olduğunu önceki bölümde açıklamaya çalıştık. Çalışmamız gereği, bu kâtipler arasından da hangi kişilerin mahzâ Kur'ân âyetlerini kaydettiğini, yine en eski kaynaklarda verilmiş haberlere dayanarak, tespit etmiş bulunuyoruz. İncelemeye tâbî tutmuş olduğumuz bu eserlerde bazı kâtipler hakkında ihtilaflı rivayetlerin de serdedilmiş olduğunu söylemeden geçemeyeceğiz. Çünkü kaynaklarda geçmekte olan bu nakiller ele alındığı zaman, bunların, ilgili yazmanların kâtipliğini düşürecek mâhiyyette oldukları ortaya

314 el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 179-180.

315 6 En'am, 93.

çökmektedir. Diğer taraftan, benzeri rivayetlere dayanarak asıl kaynaklara inmemiş müelliflerin bu konuda aşırı gitmiş oldukları da müşâhede edilmektedir. Şimdi biz, haklarında ihtilaflı görüş beyân edilmiş kâtipleri ve bunlara dair serdedilmiş açıklamaları ele alacağımız.

Öte yandan, Kur'ân-ı Kerîm'in, henüz Yüce Peygamber sağ iken yazı ile tespit edilmediğine dair ortaya atılmış iddiaları da ele almamız, tezimizin konusu bakımından gerekli gözükmemektedir. Çünkü, vahyin daha Peygamber (s.a.s.) tarafından yazıya geçirildiğini kabul etmemek, aynı zamanda, Hz. Peygamber'in yararlandığı **kâtipleri**, bu arada da **vahiy kâtiplerini** inkâr etmek anlamına gelmektedir. Bu itibarla, İslâmî literatür açısından kâtipliği hususunda ihtilaflı görüşler olan kâtipleri ele aldıktan sonra, ortaya atılmış söz konusu iddiaları ve bunları doğuran sebepleri de incelemeye çalışacağız.

1. Kâtipliği İhtilaflı Olan Kişiler

a) Âmir b. Fuheyre

Hakkında çelişkili rivayet nakledilmekte olan kâtiplerden biri Hz. Ebû Bekir'in azathî kölesi Âmir b. Fuheyre'dir. Bu sahâbinin, Hz. Peygamber'in kâtipleri arasında mütalaa edilmesinin dayanağı hicret esnâsında Surâka b. Mâlik'e Yüce Peygamber tarafından verilmiş emannâmedir. Bu yazının metni zamanımıza kadar ulaşmamıştır; fakat adı geçen yazının Âmir b. Fuheyre tarafından yazılmış olduğuna

dair rivayetlere dayanmak suretiyle, hicrî VI. asra ait eserlerden³¹⁶ başlayarak bu şahsın adı kâtipler arasında geçmektedir. Ancak, bu emannâme ile ilgili bayka bir rivayet, yazarın Hz. Ebû Bekir olduğunu söylemektedir. Her iki rivayeti değerlendirmiş İbn Kesîr, kendince bir açıklama yaparak "...Muhtemel ki, Ebû Bekir yazının bir kısmını yazdıktan sonra kölesi Âmire emretmiş, o da geri kalan kısmını yazıp tamamlamıştır"³¹⁷ diyerek bu çelişkiyi ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

b) 'Amr b. el-'Âs

Bu sahâbînin kâtiplik yapamiyacağını dile getiren Ali el-Ahmedî'dir. Kaleme almış olduğu *Mekâtibu'r-Rasûl* adlı eserinde müellif, 'Amr'ın hicretin sekizinci yılında müslüman olduğunu, bundan sonra da devamlı savaşlarda bulunduğunu delil göstermek suretiyle adıgeçen sahâbînin kâtip olmadığını ileri sürmektedir³¹⁸. el-Ahmedî tarafından ortaya atılmış bu iddia değerlendirildiği zaman, hakikaten kaynaklar 'Amr b. el-'Âs'ın, Hz. Peygamber'in emriyle önce Şam etrafındaki Beliyy bölgесine gittiğini, daha sonra ise, Umân'a vâli olarak tayin edildiğini kaydetmektedir³¹⁹. İbn Abdilberr, Hz. Peygamber vefat ettiği zaman 'Amr'in daha Umân'da vâli olarak görev yapmakta olduğunu söylemektedir³²⁰. Dolayısıyla, göstermiş olduğu

316 İbn 'Asâkir, *a.g.e.*, IV/341-344; en-Nuveyrî, *a.g.e.*, XVIII/236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/348-49; İbn Habîb, *el-Muktefâ*, s. 110; el-Kalkaşendî, *a.g.e.*, I/126; el-Âmirî, *a.g.e.*, II/161; el-Halebî, *İnsânu'l-'Uyûn*, III/423.

317 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/351.

318 el-Ahmedî, *a.g.e.*, I/26.

319 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1186-1188; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III/385.

320 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III/1187.

deliller açısından ele alındığı zaman, el-Ahmedî'nin tespiti doğrudur, denebilir.

c) Ebû Bekir Abdullâh b. Osmân

Kâtip olup olmadığı tartışılmış sahâbîler arasında Hz. Ebû Bekir'in de ismi geçmektedir. Yukarda belirttiğimiz gibi, Surâka b. Mâlik'e verilmiş emannâmenin Hz. Ebû Bekir tarafından yazıldığına dair haberlerin yanısıra, aynı yazıyı kendisinin kölesi olan Âmir b. Fuheyre'nin yazmış olduğu hakkında rivayetler de nakledilmektedir. Bu konuyu incelemiş İbn Kesîr'in, bu yazının bir bölümünün Ebû Bekir, diğer kısmının ise Âmir tarafından kayda alındığı ihtimâlini ileri sürdürüğünü ve böylece bu ihtilafi giderdiğini daha önce belirtmişistik.

Öte yandan el-Ahmedî, el-Belâzurî'nin, İslâm geldiği zaman Mekke'de okuma yazma bilenlerin isimlerini verdiği *Futûhu'l-Buldân* adlı eserinde adının olmadığı gerekçesiyle Ebû Bekir'in kâtip olamayacağını savunmakta ise de³²¹, el-A'zamî bu görüşü tartışmış ve bunun yanlış olduğunu isbatlamıştır³²².

d) Hâlid b. el-Velîd

İslâm tarihine büyük kumandan olarak adını yazdırılmış Hâlid b. el-Velîd'in Hz. Peygamber için kreativite yapıp yapmadığı da müelliflerce tartışılmaktadır. Hâlid'in savaş taktığını çok iyi

---

321 el-Ahmedî, *a.g.e.*, I/26.

322 el-A'zamî, *a.g.e.*, s. 34-36.

bilmesinden dolayı Peygamber (s.a.s.) tarafından çeşitli seriyeye ve gazvelere gönderildiğine dayanılarak kendisinin devamlı seferlerde bulunduğuunu, dolayısıyla da kâtip olamiyacağı ileri sürülmektedir³²³. Hâlid b. el-Velîd'in hayatına dair bilgi veren kaynaklara bakıldığı zaman onun, hicretin sekizinci senesinde İslâm'ı kabul ettiğini ve bundan sonra Benû Cuzeyme'ye, Ukeydir'e, Benû el-Hâris b. Ka'b'a ve diğer bölgelere gönderildiği zikredilmektedir³²⁴. Bu bilgilerden yola çıkılarak, Hâlid b. el-Velîd'in kesin olarak kâtip olduğunu iddia etmek hayli güçtür dense, yanlış olmasa gerektir..

e) Mu'âviye b. Ebî Sufyân Sahr b. Harb

Mu'âviye b. Ebî Sufyân'ın, Hz. Peygamber için **kâtiplik** yapmış olduğu konusunda ilk kaynaklarda hiç bir tartışma yoktur. Mu'âviye hakkında tartışmaya açık husus, onun, **Kur'an âyetlerini** yazıp yazmadığı meselesidir. Eserlerinde kâtipleri yaptıkları görevler noktasından tasnif etmiş ilk çağ müelliflerine göre, Mekke fethinde müslüman olmuş Mu'âviye, Hz. Peygamber'in vefatına kadar olan kısa bir zaman zarfında kâtiplik yapmıştır³²⁵. Mu'âviye'nin kesin olarak ne yazdığını konusuna gelince, et-Taberî³²⁶, İbn Abdurabbih³²⁷ ve el-Cehşiyârî³²⁸ gibi yazmanları ne yazdıklarını açısından sınıflandırmış müelliflerin verdiği bilgilere göre, o, Hâlid b.

323 el-Ahmedî, *a.g.e.*, I/26.

324 İbn Abdilberî, *el-İstî'âb*, II/427-430.

325 el-Belâzûrî, *a.g.e.*, I/532; el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 262.

326 et-Taberî, *a.g.e.*, VI/179.

327 İbn Abdurabbih, *a.g.e.*, IV/161.

328 el-Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 12.

Sa'id ile birlikte ihtiyaç duyulan sair yazıları yazmıştır. Yine en-Nuveyrî, kaleme almış olduğu *Nihâyetu'l-Erib* isimli eserinde Mu'âviye'nin kesinlikle **vahiy** yazmadığını, "...sadece etraf nâhiyelerle olan yazışmaları yazdığını" kaydetmektedir. Çağdaş müelliflerden Cevâd Ali de en-Nuveyrî'nin bu görüşünü doğru bulmuş ve buna ilâveten, Mu'âviye'nin imzasını taşıyan mektupları ve bunların kimlere gönderildiğini sıralamıştır³²⁹.

Diğer taraftan el-Ahmedî, Mu'âviye'nin kâtipler arasında addedilmesini ağır bir üslupla tenkit etmektedir. O, yemek yemesi nedeniyle Hz. Peygamber'in kendisini çağrırdığı halde bunu ihmâl ettiğini delil göstermekte ve bu şahsin kâtipliğini kesinlikle kabul edilemeyeceğini dile getirmektedir³³⁰.

Netice olarak, bir kaç ay gibi çok kısa bir müddet zarfında olsa bile, Mu'âviye b. Ebî Sufyân'ın Hz. Peygamber için bazı mektupları yazdığını, ancak **vahiy** yazmadığını söyleyebiliriz.

f) el-Muğîre b. Şu'be

el-Muğîre b. Şu'be'nin kâtiplik yapıp yapmadığını tartışımsız yegâne müellif el-Ahmêdi'dir. Müellif, onun hicretin beşinci senesinde müslüman olduğunu ve kâtipliğinin çok ender olduğu gerekçeleriyle el-Muğîre'nin kâtiplerden sayılmasının yanlış olduğu görüşündedir³³¹. Oysa el-Muğîre'nin imzasını taşıyan mektupların

329 Ali, a.g.e., VIII/129, 131.

330 el-Ahmedî, a.g.e., I/27.

331 el-Ahmedî, a.g.e., I/27.

büyük bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmış haldedir³³². Bu tarihî vesikalar incelendiği zaman el-Ahmedî'nin ileri sürmüş olduğu görüşün tutarsızlığı anlaşılmaktadır.

g) Osmân b. 'Affân

Osmân b. 'Affân'ın Hz. Peygamber'in **vahiy kâtiplerinden** olduğunu önceki bölümde aktarmış bulunuyoruz. Hz. Osmân'ı tartışma konusu eden tek müellif Ali b. Huseyn'ali el-Ahmedîdir. O, İbnu'l-Esîr'in "Osmân b. 'Affân Hz. Peygamber için bazen yazardı" ifadesini delil göstererek Hz. Osmân'ın '**kâtip**' olarak vasıflandırılmasına kendi itirâzını belirtmektedir. Halbuki, İbnu'l-Esîr'den üç asır önceki müelliflerin eserlerine bakılırsa, Osmân b. 'Affân'ın değil **kâtip** olduğu, hattâ **vahiy kâtibi** olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Burada biz, sözü fazla uzatmadan, el-Ahmedî tarafından ortaya atılmış bu fikrin tartışma konusu bile edilemeyeceği ve müellifin açık bir şekilde kendisini mezheb taassubuna kapturduğu görüşünde olduğumuzu belirtmek isteriz.

Sonuç itibarı ile, adıgeçen sahâbilerin **kâtiplik** yapıp yapmadıkları konusunda ortaya atılmış tartışmaların bir kısmı düşündürücü olsa da, bazlarının yerinde olmadığı görülmektedir.

---

³³² İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/266, 268, 269, 271, 274; Hamidullâh, *el-Vesâ'îk*, s. 168, 169, 170, 179, 263, 299, 304, no. 81, 83, 86, 95, 153, 194, 195, 204.

Sonuç

Cenâb-ı Allâh yer yüzüne göndermiş olduğu son din İslâm ile birlikte, hükmünü Kiyâmet Günü'ne kadar geçerli kıldığı sonuncu semâvî kitap olan Kur'ân-ı Kerîm'i de inzâl etmiştir. Yirmi üç seneye yakın bir zaman zarfında, seçtiği son peygamber'i Hz. Muhammed'e indirmiş olduğu vahyin hiçbir değişiklik ve tahrife uğratılamayacağı garantisini de vermesine rağmen, Kur'ân metninin değişmezliği meselesi asırlar boyunca tartışılabilmiştir. Çoğunlukla musteşrikler tarafından ortaya atılarak tartışma konusu yapılan bu mevzû, hiç şüphe yok ki, İslâm âlimleri tarafından da ele alınmış ve vahye herhangi bir dış müdahalenin olmadığı defalarca isbatlanmıştır. Ortaya atılmakta olan iddiâların, daha çok, Kur'ân'ın Hz. Peygamber henüz hayatı iken yazı ile tespit edilip edilmemesi üzerine binâ edildiği görülmektedir. Zira, bu tartışmaları başlatanlarca, inen vahiy ilk defa, Peygamber (s.a.s.) vefat ettikten sonra Hz. Ebû Bekir tarafından yazdırılarak toplanmıştır. Hatta bu cem' işini Hz. Osmân'ın halifeliği dönemine kadar götürenler de olmuştur. Bu nedenle, çalışmamızı, henüz Hz. Muhammed sağ iken kendisine indirilmekte olan vahyin

yaziya geçirildiği dönemde sınırlandırmak suretiyle, bu mevzuya köklü bir çözüm getirmeğe çalıştık.

Bu amaçla, tezin Giriş bölümünde, konu ile yakından ilgili olan Vahiy konusunu özet bir biçimde ele almaya çalıştık. Burada, Vahyin, vahyi indiren, vahyi getiren ve kendisine vahiy getirilen olmak üzere üç boyutlu bir iletişim olduğunu gördüğümüz gibi, bu üç varlığın dışında vahye hiç bir varlığın müdâhele edemeyeceği gerçeğini de ortaya çıkarmış olduk.

Bunun yanısıra, bu bölümde, çalışmamızla birbaşa alâkası bulunan Yazı (Kitâbet) konusu üzerinde durduk. Bu başlık altında, Yazı'nın ortaya çıkışını, geçirdiği gelişim sahalarını inceledik. Daha sonra, Hicâz'a girmesinden itibaren Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme kadar olan süre zarfında Yazı'nın hangi konuma gelmiş olduğunu ele almaya çalıştık. Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, Yazı'nın, Arap yarımadasında pek yaygın olmadığını gördük. Başka bir ifadeyle, vahyin indirilmiş olduğu zaman diliminin Yazı'ya pek müsâit olmaması ile birlikte, çok sınırlı şartlar altında da olsa, vahyin nasıl kayda geçirildiği hususunu araştırma konusu yaptık. Bu arada, o dönemde Yazı malzemelerinin neler olduğunu ve Kur'ân'ın yazılmrasında kullanılmış yazı gereçlerini tanıtmaya çalıştık.

Birinci Bölüm'de, vahyin yazı ile kayda geçirilmesi sürecini incelemeye tâbi tuttuk. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye ettiği hicretin, İslâm Tarihi'nde ve müslümanların yaşamlarında yaptığı büyük değişiklikleri gözönünde bulundurarak, bu süreci Mekke Dönemi ve Medine Dönemi olmak üzere iki alt başlıkta ele aldık.

Vahyin yazı ile kayda geçirilmesinin Mekke Dönemi'nde; kaynaklarda nakledilmekte olan haberlerden yola çıkarak, Mekke'de kitâbetin çok sınırlı bir şekilde kullanıldığı görüldü. Burada yazı genellikle, kabileler arası anlaşmalarda, borç senetlerinde vb. vesikalarda kullanıldığı ve okuma yazma bilenlerin elit kabakadan belli kişiler olduğu gözlandı. Mekke şehrinde İslâm'a girenlerin çoğunun fakir ve köle olması ile birlikte, bu dönemde müslüman olmuş bazı kişilerin de okuma yazma bildikleri ve bu kişilerin Hz. Peygamber tarafından **vahyi** yazmakla görevlendirilmiş oldukları belirlendi. Mekke müşriklerinin, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e indirdiği âyetlere karşı gelerek bunların Hz. Muhammed tarafından "başkalarına yazdırılmış olduğunu" iddia ettiklerini anlatan Kur'ân âyetlerinden de yararlanmak suretiyle, inen âyetlerin henüz Mekke'de Peygamber (s.a.s.) tarafından yazdırılmış olduğunu delilendirmeye çalıştık. Diğer yandan, "...bu âyetler yalnız şifâhî olarak nakledilmiş olsaydı, nesh'e de gerek kalmazdı" diyen müsteşrik Fr. Buhl'un simâsında şarkiyatçıların da, **vahyin**, henüz Hz. Peygamber hayatta iken yazı ile tespit edildiğine olan olumlu yaklaşımlarını da ortaya koyduk. Sonuçta, daha Mekke'deki zor şartlar altında, Hz. Muhammed'in **vahyi**, müslümanlar arasından yazılı bilenlere yazdığını açık delillerle ortaya çıkarmış olduk.

Vahyin yazı ile tespitinin Medine Dönemi'nde; Yazı'nın Hz. Peygamber'in teşebbüsleri ile daha yaygın hâle getirildiği görüldü. Medine'ye yerleşikten sonra inşa edilmiş Mescid-i Nebvi'nin hem günlük ibâdette kullanılması, hem de burada Hz. Peygamber'in gözetiminde eğitim ve öğretim verilmesi ilme verilen büyük önemi ortaya koydu. Hicretin ikinci yılında patlak vermiş Bedir harbinde

zafer elde eden müslümanların aldıkları çok sayıda esirlerden okuma yazma bilenlere fidye karşılığı, medineli çocuklara yazı öğretmelerinin emredilişi de okuma yazmanın müslümanlar arasında giderek artmasına neden olduğu anlaşıldı.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler, yazıyı öğrenmiş müslümanların Hz. Peygamber tarafından “**kâtip**” olarak istihdâm ettiğini aktarmaktadır. Zira, Medine’ye hicret ettikten sonra Medine Site Devleti’ni kuran Hz. Muhammed’in, devlet başkanı olarak etraf kabilelerle, civar devletlerle olan yazışmalarının, buralara göndermiş olduğu İslâm'a dâvet mektuplarının zamanımıza kadar ulaşmış olması ve metinlerinden bu mektupların kimler tarafından yazıldığı bilinmektedir. Bu arada, İslâm müelliflerinin kaleme almış olduğu ilk dönem eserleri de taranarak, Hz. Peygamber'in “**kâtiplerinin**” sayıları ve bu şahısların kimler olduğu da belirlenmiş, **vahyin** Peygamber (s.a.s.) tarafından yazı ile kaydettirilerek koruma altına alındığı açık delillerle kanıtlanmıştır.

Tezimizin İkinci Bölümü’nde Hz. Peygamber için **yazmanınlık** yapmış kişilerin kimler olduğu incelendi. Çalışmamızın gereği ve amacı, bu kâtiplerden hangilerinin mahzâ **vahy-i ilâhiyi** yazmış olduğunu ortaya çıkarmak ve böylece **vahiy kâtiplerini** tanıtmak olduğundan dolayı, bu kâtiplerden her birinin ne yazdıkları da titiz bir şekilde ele alındı. Bu zaman, Hz. Peygamber'in kâtiplerine dair bilgi vermiş ilk dönem kaynaklarından da büyük ölçüde yararlanılmıştır. Çünkü, bu kaynakların müellifleri, ismini kaydettikleri kâtiplerden kimin ne yazdığını —antlaşma mı, İslâm'a dâvet mektubu mu, âmirlere gönderilen emirnâme mi, vahiy mi— da açıklığa kavuşturmışlardır. Ancak, daha sonraki devir alimlerinin,

kendi eserlerinde sadece kâtiplerin adlarını vermekle yetindikleri ve bunun da, Hz. Muhammed'in edinmiş olduğu kâtiplerin sayısı ve bunlardan kimin ne yazmış olduğu hakkında bir karışıklığa yol açmış olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim, el-Belâzûrî, et-Taberî, İbn Abdurabbih ve el-Cehşiyârî gibi ilk dönem müellifleri **vahiy kâtiplerinin** beş kişi olduğunu zikrederken, hicrî VI. asır ve bunu izleyen asırların alimleri, Hz. Peygamber'in tâlimâtı ile **Kur'ân'ı yazan** sahâbilerin otuz yedi, kırk iki olduğunu; çağdaş müelliflerin ise bu rakamı altmışa kadar çıkardıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle, Hz. Peygamber'in yararlanmış olduğu kâtiplerin ifa ettikleri kâtipliğin türünü açıklamış ilk kaynaklar esas alınarak, **vahiy** yazan kâtiplerin; **Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh** olmak üzere beş sahâbenin olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynakların kâtiplik yaptıklarını kaydetmekte oldukları şahıslar, icrâ etmiş oldukları görevleri açısından incelenerek, **vahiy kâtiplerinin** tespit edilmesinden sonra, kâtiplik yapmış, fakat **vahiy** yazmamış bulunan diğer yazmanlar da kısaca tanıtılmıştır. Bu sahâbenin, hangi nedenlerle Hz. Peygamber'in kâtipleri sırasında anıldıları, ne yazdıkları ve ne sebeple **vahiy kâtibi** olamayacakları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Son olarak bu bölümde, Peygamber (s.a.s.) için kâtiplik yapmış sahâbiler etrafındaki tartışmalar ele alınarak bunların doğru ve yanlış tarafları ayıklanmaya çalışılmıştır.

Netice itibarı ile, Kur'ân-ı Kerîm'in henüz Hz. Peygamber hayatı iken, bizzat kendisinin gözetiminde, yine kendisi tarafından

vahyi yazmakla görevlendirilmiş sahâbilerin yazı ile kayda geçirildiğini; bu görevi ifa etme bahtiyarlığını yaşamış kişilerin ise, **Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh** olduğunu söyleğebiliriz.

ÖZET

Kur'ân-ı Kerîm'in yazı ile tespit edilerek toplanması üç aşamada tamamlanmıştır. Bunlardan birinci safha Hz. Peygamber'in sağlığında, diğer iki merhale ise, Yüce Peygamber'in vefatından sonra gerçekleştilmiştir.

Birinci safha, bizzat Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirılmıştır. Başka bir ifadeyle, Yüce Peygamber vefat ettiği zaman, Kur'ân'ın tamamı yazılmış durumda idi. İkinci aşamada, henüz Peygamber (s.a.s.) hayatta iken yazı ile tespit edilmiş, fakat dağınık halde olan âyetler Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında bir arada (mushaf) toplanmıştır. Üçüncü merhale, Hz. Osmân'ın hilâfeti döneminde ortaya çıkışmış kiraat farklılıklarını gidermek amacıyla, Hz. Ebû Bekir'in toplatmış olduğu mushafın istinsâhi ile neticelenmiştir.

Tezimiz bu aşamalardan en önemlisi olan birinci safhanın araştırılmasından ibarettir. Burada, konu ile ilgisi bakımından, Vahiy olgusu kısaca ele alınmış; Yazı'nın (Kitâbet) ortaya çıkışı, gelişme safhaları, Arap toplumundaki konumu ve Kur'ân'ın

indirildiği zaman diliminde Mekke ve Medine'de kullanım alanları araştırılmıştır. Kendisi okuma yazma bilmediğinden dolayı, yazı ile ilgili işlerin —antlaşmalar, İslâm'a dâvet mektupları, âmirlere gönderilen emirnâmeler, inmekte olan vahiy vb.— yürütülmesi için Hz. Peygamber'in yararlanmış olduğu kâtiplerin kimler olduğu tespit edilmeğe çalışılmıştır. Bu yazmanlardan kimlerin vahiy yazdığını titizlikle araştırılmış ve Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinin; Ali b. Ebî Tâlib, Osmân b. 'Affân, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh olmak üzere beş sahâbe olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanısıra, diğer kâtiplerin neden vahiy kâtipleri arasında zikredilemeyeceği hususu da açıklanmış, bunların her birinin ne yazmış olduğu belirtilmeğe çalışılmıştır.

ABSTRACT

The recording of the Qur'an as a written book followed three stages. The first stage took place at the time of the Prophet, the rest after his demise.

The first stage, which was supervised by the Prophet himself, produced written fragments from the Qur'an. In the second stage, these fragments, which were scattered in the hands of various Companions, were brought together between two covers as a book (mushaf). In the third stage, which took place during the Caliphate of Uthman, several copies of this text were made.

This thesis is about the first and the most important stage. The following issues are discussed because of their relevance: revelation as a concept, emergence of writing (kitabah), phases of its development, the status of writing in the Arab society, and the areas where writing was used at the time the Holy Qur'an was revealed in Mekka and Medine. The names of the scribes of the Prophet Muhammad are determined after a critical survey, which made it

clear that his scribes consisted of the following five persons: Ali b. Abi Talib, Uthman b. Affān, Ubay b. Ka'b, Zayd b. Thabit, Abdullah b. Sa'd b. Abi Sharh. It is also explained that why the other names who contributed to the writing are not considered as scribes. The contributions of each one of these figures are explained.

KAYNAKÇA

el-AHMEDÎ, Ali b. Huseyn'ali, *Mekâtibu'r-Resûl*, Dâru Sa'b yay.,
Beyrut t.y.

ALBAYRAK, Halis, "Vahiy Gerçeği", *Kutlu Doğum Haftası*, (12-
17 Ekim, 1989), TDV yay., Ankara 1990.

-----, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şüle yay., İstanbul
1993.

ALÎ, Cevâd, *el-Mufassal fi Târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Dâru'l-İlm
li'l-Melâyîn yay., Beyrut 1971.

el-'AKK, Hâlid Abdurrahmân, *Usûlu't-Tefsir ve Kavâ'iduh*, 2.
bsk., Beyrut 1406/1986.

el-AMİRÎ, İmâduddîn Yahyâ b. Ebî Bekir, *Behcetu'l-Mehâfil ve
Buğyetu'l-Emâsil fi Telhisi'l-Mu'cizât ve's-Siyer ve's-Şemâ'il*,
Matba'atu'l-Kâhire yay., Kahire 1331/1913.

ATES, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar yay., İstanbul 1991.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), ASE yay., I-X, Bakı 1981.

el-'AYNÎ, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *'Umdatul-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1. bsk., Matba'atu Mustafâ el-Bâbî yay., Mısır 1392/1972.

el-A'ZAMÎ, Muhammed Mustafâ, *Kuttâbu'n-Nebî*, 3. bsk., Şirketu't-Tibâati'l-Arabiyye es-Se'ûdiyye yay., Riyâd 1401/1981.

BAKTIR, Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffa*, Timaş yay., İstanbul 1990.

el-BÂŞÂ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif alâ'l-Âsâri'l-Arabiyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye yay., Kahire t.y.

el-BELÂZURÎ, Ebû'l-Hasen, *Futûhu'l-Buldân* (Tah. Rîdvân M. Rîdvân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1403/1983.

-----, *Ensâbu'l-Eşrâf* (Tah. M. Hamîdullâh), I. cilt, Dâru'l-Me'ârif yay., Kahire 1959.

el-BENNÂ, Ahmed Abdurrahman, *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertîbi Musnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel es-Şeybânî*, Daru's-Şehâb yay., Kahire t.y.

BUHL, Frantz, "Kur'an", *İslâm Ansiklopedisi*. 5. bsk., Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) yay., İstanbul t.y., VI/995-1012.

-----, "Bedir", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB yay., II/443-444.

el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Elif Ofset yay., İstanbul 1979.

el-BİRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 2. bsk., Âlemu'l-Kutub yay., Beyrut 1403/1983.

CAETANI, Leone, *İslâm Tarihi* (Çev. Hüseyin Cahit), İstanbul 1924.

el-CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abdûs, *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb* (Tah. Mustafâ es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî ve Abdulhafîz Şelbî), 2. bsk., Kahire 1401/1980.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, 11. bsk., TDV yay., Ankara 1997.

ÇETİN, M. Nihad, "Arap: II. Yazî", *DİA*, TDV yay., III/276-309.

CEVDET PAŞA, Ahmed, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-e Hulefâ*, Kanaat Matbaası yay., İstanbul 1912.

el-CEVHERÎ, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sîhâh* (Tah. Ahmed Attâr), 4. bsk., Beyrut 1990.

el-CUMEYLLÎ, Raşîd Abdullâh, *Tarîhu'd-Devleti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye ('Asru'n-Nubuwwâ ve Hîlâseti'r-Râşidîn ve'l-Emeviyyîn) me'a Mukaddeme 'an Tarîhi'l-'Arab ve Hadâratihim Kable'l-İslâm*, Mektebetu'l-Me'ârif yay.. Ribât 1983.

CÂNAN, İbrahim, *Peygamberimizin Okuma-Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti*, Cihan yay., İstanbul 1984.

ed-DEBBÂ', Ali Muhammed, *Semîru't-Tâlibîn fi Resmi ve Dabti'l-Kitâbi'l-Mubîn*, Mektebetu'l-Meşhedi'l-Huseynî yay., Kahire t.y.

DEMİRCİ, Muhsin, *Vahiy Gerceği*, MÜİF yay., İstanbul 1996.

DRAZ, Abdullâh, *Kur'ân'ın Anlaşılmamasına Doğru* (Çev. Salih Akdemir), Mim yay., Ankara 1983.

el-EBYÂRÎ, İbrâhîm, *Târîhu'l-Kur'ân*, 3. bsk., Dâru'l-Kutubi'l-Misri yay., 1411/1991.

EBÛ DÂVÛD, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Suneni Ebî Dâvûd* (Tah. İzzet Ubeyd ed-Du'âs), 1. bsk., (Muhammed Ali es-Seyyid baskısı), Hums 1388/1969.

EBÛ 'UBEYD, Kâsim b. Sellâm, *Fedâ'ilu'l-Kur'ân* (Tah. Vehbî Suleymân Ğâvecî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1411/1991.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed, *Tehzîbu'l-Luğâ* (Tah. Abdullâh Dervîş), Misir t.y.

FAYDA, Mustafa, "Bedir Gazvesi", *DÎA*, TDV yay., İstanbul 1992, V/325-327.

-----, "Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh", *DÎA*, TDV yay., İstanbul 1988, I/130-131.

el-FERÂHİDÎ, Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn* (Tah. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrî), 1. bsk., Beyrut 1408/1988.

FIĞLALI, Ethem Rûhî, "Dâru'n-Nedve", *DÎA*, TDV yay., İstanbul 1993, VIII/555-556.

-----, "Ali b. Ebî Tâlib", *DâA*, TDV yay., II/371-374.

el-FÂSÎ, Ebû't-Tayyib Muhammed b. Ahmed, *el-'ikdu's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn* (Tah. Muhammed Hâmid el-Fakî), Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammediyye yay., Kahire 1378/1958.

el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mustasfâ min Îlmi'l-Usûl* (Haz. İbrâhîm Muhammed Ramadân), Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam yay., Beyrut t.y.

GÖRGÜN, Tahsin, "Dil, Kavrayış ve Davranış: Kur'ân'ın Vahyedilmesi ve İslâm Toplumunun Ortaya Çıkışı Arasındaki Alâkanın Tahliline Mukaddime", *III. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu* (13-19 Ocak 1997), 1. bsk., Fecr yay., Ankara 1998, s. 137-155.

GÖZÜTOK, Şakir, "Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dinî Araştırmalar* (Eylül-Aralık, 1998), C.1, S.2, s. 165-198.

el-HALEBÎ, Alî b. Burhâneddin, *es-Sîretu'l-Halebiyye fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn Însâni'l-'Uyûn*, Dâru'l-Meârif yay., Beyrut t.y.

HALLÂK, Hassân Ali, *Dirâsât fi Târîhi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Dâru'n-Nahdati'l-İlmiyye yay., Beyrut 1409/1989.

-----, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Umevi*, 2. bsk., Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî yay., Beyrut 1986.

el-HAMED, Ğânim Kaddûrî, *Rasmu'l-Mushaf*, el-Lecnetu'l-Vataniyye yay., Bağdad 1402/1982.

HAMİDULLÂH, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu ve Arap Yazısının Temeline Giriş* (Çev. Mehmet Yazgan), Beyân yay., İstanbul 1990.

-----, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)* (Çev. Sâlih Tuğ), 5. bsk., İstanbul 1411/1990.

-----, *Mecmû'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-'Ahdi'n-Nebviyyi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 5. bsk., Dâru'n-Nefâis yay., Beyrut 1405/1985.

-----, "Akdemî Te'lîf fî'l-Hadîsi'n-Nebvî", *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmîyyi'l-'Arabî*, Dimaşk 1953, XXVIII/I, s. 75-102.

-----, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmam İbn Munabbih* (Çev. Kemal Kuşçu), Bahar yay., İstanbul 1967.

-----, *İslâm Müesseselerine Giriş* (İhsan Süreyya Sırma), Beyan yay., İstanbul 1992.

-----, *İslâm'ın Doğuşu* (Çev. Murat Çiftkaya), Beyan yay., İstanbul 1997.

-----, "San'atu'l-Kitâbe fî 'Ahdi'r-Rasûl ve's-Sahâbe", *Fîkr ve Fenn*, Hamburg 1964, S.3, s. 21-27.

HASAN HÂN, Siddîk, 'Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti'l-Buhârî, Haleb 1404/1984.

el-HASENÎ, Hâsim Ma'rûf, *Sîratu'l-Muştafâ: Nazra Cedîde*, Beyrut 1410/1990.

el-HATİB el-BAĞDADİ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit,
Takyîdu'l-Îlm (Tah. Yûsuf b. Reşîd el-'Îş), 2. bsk., Dâru lhyâ'i's-Sunneti'n-Nebeviyye yay., y.y. 1974.

HATTÂB, Mahmûd Şît, *Süferâ'u'n-Nebî*, Dâru'l-Endelusi'l-Hadrâ yay., Cidde 1417/1996.

-----, "es-Sefârât ve'r-Resâ'ilu'n-Nebeviyye: Kuttâbu'n-Nebî ve Mevâddihimu'l-Kitâbiyye", *el-Mevrid*, Bağdad 1987, C.16, S.1, s. 29-40.

el-HÂFIZ, Muhammed Mutî', "Qur'an-i Kerimin Erken Tarihi", *İslâm Araştırmaları*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Şarkşunaslık İnstитutu "İrşad" İslam Araştırmaları Merkezi Dergisi, Bakı 1994, S.4, s. 37-47.

İBN ASÂKİR, Ali b. el-Hasan b. Hibetullâh b. Abdillâh, *Târîhu Medîneti Dimaşk* (Tah. Muhibbuddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Ğarâme el-'Amravî), Dâru'l-Fikr yay., Beyrut 1415/1995.

İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Eshâb* (Tah. Ali Muhammed el-Bicâvî), Nahdatu Mîsr yay., Kahire t.y.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, *Kitâbu'l-Îkdi'l-Ferîd* (Tah. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyyin, İbrâhîm el-Ebyârî), Mektebetu'n-Nahdati'-Mîsriyye yay., Kahire 1962.

İBNU'L-ESÎR, İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti'Sahâbe* (Tah. Halîl Me'mûn Şeyhâ), Dâru'l-Mârife yay., Beyrut t.y.

-----, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru Sâdir yay., Beyrut
1399/1979.

İBNU'N-NEDÎM, Muhammed b. İshâk b. Ya'kûb, *el-Fihrist* (Tah. İbrahim Ramadan), Beyrut 1415/1994.

İBN FÂRÎS, Ebû'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğâ* (Tah. Abdu's-Selâm M. Hârûn), 2. bsk., Mısır 1392/1972.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed b. Umeyye el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber* (Haz. Elza Lihten Şteytr), Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde yay., Beyrut t.y.

İBN HABÎB, el-Hasan b. Ömer, *el-Muktefâ min Sîreti'l-Mustafâ* (Tah. Mustafa M. Huseyn ez-Zehebî), Dâru'l-Hadîs yay., Kahire 1416/1996.

İBN HACER, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî el-'Askalânî, *Kitâbu'l-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Bağdad 1328.

-----, *Fethu'l-Bârî bi Şerh Sahîhi'l-Buhârî* (Tah. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mustafa M. el-Hevârî, Muhammed Abdulmu'tî), Kahire 1398/1978.

İBN HALDÛN, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Mukaddime* (Tah. Dervîş el-Cüveydi), 2. bsk., Beyrut 1416/1996.

İBN HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Musned* (Tah. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş), 1. bsk., Dâru'l-Fikr yay., Beyrut 1411/1991, I/126;

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ* (Haz. es-Seyyid Azîz Bek ve diğerleri), Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye yay., 1. bsk., Beyrut 1408/1987.

İBN HİŞÂM, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (Tah. Süheyl Zekâr), Beyrut 1412/1992.

İBN İSHÂK, Muhammed b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk* (Tah. Muhammed Hamîdullah), Konya 1401/1981.

İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3. bsk., Mektebetu'l-Mâ'arif yay., Beyrut 1980.

İBN KUTEYBE, Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, *Kitâbu 'Uyûni'l-Ahbâr*, Beyrut t.y.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, 3. bsk., Dâru Sâdir yay., Beyrut 1414/1994.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sunenu İbn Mâce* (Tah. Muhammed Fuâd Abdulkâkî), Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye yay., y.y., 1373/1953.

İBN SA'D, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Dâru Sâdir yay., Beyrut t.y.

İBN SEYYİDİNNÂS, 'Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâ'il ve's-Siyer (Tah. Lecnetu İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî fî Dâri'l-Âfâki'l-Cedîde), 3. bsk., Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde yay., Beyrut 1402/1982.

İBN TÜLÜN, Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dimaşkî, *I'lâmu's-Sâ'ilin 'an Kutubi Seyyidi'l-Murselin* (Tah. Ebû Abdilkâdir Mahmûd el-Arnâ'ût), Muessesetu'r-Risâle yay., Beyrut 1403/1983.

el-İSFAHÂNÎ, Râğıb, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, 2. bsk., Dâru'l-Kalem yay., Dimaşk 1418/1997.

İSÂ, Abdulcelil, *el-Mushafu'l-Muyesser*, Dâru'l-Kalem yay., y.y. t.y.

İSÂ, Ahmed Abdurrahmân, *Kuttâbu'l-Vahy*, Dâru'l-Livâ yay., Riyâd 1400/1980.

el-KADÂ'Î, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Târîhu'l-Kadâ'î Kitâbu 'Uyûni'l-Me'ârif ve Funûni Ahbâri'l-Halâ'if* (Tah. Cemîl Abdullah Muhammed el-Mîsrî), İhyâ'u't-Turâsi'l-İslâmî yay., Mekke 1415/1995.

el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sînâ'ati'l-İnşâ* (Tah. Muhammed Huseyn Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1407/1987.

KÂNU, Abdullatîf, "Mesâhif fî'l-Bahreyn Te'ûd li'l-Karnî'l-Evvelî'l-Hicrî", *el-Vesîka*, Bahreyn 1403/1983, S.3, s. 102-150.

el-KASTALÂNÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, *Irşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut t.y.

-----, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye bi'l-Menhi'l-Muhammediyye* (Tah. Sâlik Ahmed eş-Şâmî), el-Mektebu'l-İslâmî yay., Beyrut 1412/1991.

KAZICI, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayhan yay., İstanbul 1996.

el-KETTÂNÎ, Abdulhayy, *Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye el-Musemmâ et-Terâtîbe'l-İdâriyye* (Tah. Abdullâh el-Hâlidî), 2. bsk., Dâru'l-Erkam yay., Beyrut t.y.

KOÇYİĞİT, Talât, *Hadis Tarihi*, TDV yay., Ankara 1997, s. 26.

KRATCHKOVSKY, İqnatyus Julianovitch, *Koran*, Sovetskportkniqa yay., Moskva 1990.

el-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, *Sahîhu Muslim* (Tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye yay., Kahire 1373/1955.

el-MAHALLÎ-es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn li'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Salah Bilici Kitapevi yay., İstanbul t.y.

MEMMEDZADE, Elçin, "Hz. Peygâmbârin katiblâri", *Dil və Ädâbiyyat*, Bakü Devlet Üniversitesi Dergisi (BDÜD), BDU yay., Bakı 1999, C.6, S.24, s. 103-108.

el-MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Huseyn, *et-Tenbîh ve'l-Îşrâf*, Dâru Mektebeti'l-Hilâl yay., Beyrut 1981.

el-MUHİBBUT'-TABERÎ, Ebû Ca'fer Ahmed, *er-Riyâdu'n-Nadura fi Menâkibi'l-'Aşera*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye yay., Beyrut 1405/1983.

MUCÂHİD, Ebû'l-Haccâc b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid* (Tah. Abdurrahmân et-Tâhir b. Muhammed), Beyrut t.y., II/687;

en-NAMANGĀNÎ, İsmâîl Mahdûm b. Sâtî Ahund, *Kitâbu Tarîhi'l-Mushafî'l-'Usmânî fî Taşkend*, el-Matba'atu'l-Hukûmiyye yay., Taşkend 1391/1971.

en-NESEFÎ, Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl* (Tah. Mervân M. eş-Şeâr), Dâru'n-Nefâ'is yay., Beyrut 1416/1996.

en-NEVEVÎ, Yahyâ b. Şeref, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (Tah. Abdurra'ûf Ali, Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî), Dâru'l-Basâ'ir yay., Dimaşk 1400/1980.

en-NUVEYRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetu'l-Erib fî Funûni'l-Edeb* (XVIII. cildi tah.: Muhammed M. Hasaneyn, İbrâhîm İtfîş), el-Muessesetu'l-Mîsriyyetu'l-Âmme yay., Kahire t.y.

OKİÇ, Muhammed Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (AÜİF) yay., İstanbul 1959.

-----, "İslâmiyyette İlk Nüfus Sayımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1958-1959, VII/15,

REŞİD RIZA, Muhammed, *Muhammedî Vahiy* (Çev. Salih Özer), Ankara 1991.

RÂMYÂR, Mahmûd, *Târîh-e Kur'ân*, 2. bsk., Muessese-i Enteşârât-e Amîr-e Kebîr yay., Tahran 1369.

es-SABBÂĞ, Muhammed, *el-'Aşeretu'l-Mubeşşerûn bi'l-Cenne*, Matbaat Madbûti yay., Kahire 1990.

SABLUKOV, K. S., *Koran*, 3. bsk., Çentralnaya Tipografiya yay., Kazan 1907.

SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Hâsimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, TDV yay., Ankara 1997.

SUBHÎ, Abdu'l-Mun'im İbrahim, *en-Nubuvve fi'l-Akîdeti'l-İslâmiyye*, 1. bsk., Mısır 1417/1996.

es-SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Tah. Mustafâ Dîb el-Bugâ), 3. bsk., Dâru İbn Kesîr yay., Beyrut 1416/1996.

----- -el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn li'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Salah Bilici Kitapevi yay., İstanbul t.y.

-----, *Mufhimâtu'l-Akrân fî Muhhemâti'l-Kur'ân* (Tah. İyâd Hâlid et-Tabbâ'), Muessesetu'r-Risâle yay., Beyrut 1406/1986.

es-SICİSTÂNÎ, Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhib* (Haz. Artur Jeffery), el-Matba'atu'r-Rahmâniyye yay., Mısır 1355/1936.

es-SÛLÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ, *Edebu'l-Kuttâb* (Haz. Muhammed Behce el-Eserî), Beyrut t.y.

et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mâ'rife yay., Beyrut 1407/1987,

-----, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk* (Tahr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru Suveydân yay., Beyrut t.y.

et-TANTAVÎ, Muhammed Sa'îd, *Min Fadâ'ili'l-'Aşereti'l-Mubeşşerîn bi'l-Cenne*, Kahire 1412/1991.

el-VEKÎL, Muhtâr, "Suferâ'u'n-Nebî ve Kuttâbuh", *Mecelletu'l-Ezher*, Kahire 1984, C.56, S.7, s. 1120-1125.

el-VÂHÎDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Neysâbûrî, *Esbâbu'n-Nuzûl* (Tah. es-Seyyid el-Cumeyli), 6. bsk., Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî yay.. Beyrut 1414/1994.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2. bsk., Nebioğlu Basımevi yay., y.y., 1960.

YAZIR, Mahmûd Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, TDV yay., Ankara 1972.

el-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el'Abbâsî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdir yay., Beyrut t.y.

ez-ZEMAHŞERÎ, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl* (Haz. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-Kutubi'l-'Îlmiyye yay., Beyrut 1415/1995.

ez-ZENCÂNÎ, Ebû Abdillâh b. el-Mirzâ Nasrullâh, *Târîhu'l-Kur'ân*, 3. bsk., Muessesetu'l-E'lâmî yay., Beyrut 1388/1969.

ez-ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Tah. Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Fikr yay., Beyrut 1408/1988.

ez-ZERKĀNĪ, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân fi
'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye yay., Kahire t.y.

ez-ZIRİKLÎ, Hayruddin, *el-A'lâmü Kâmûsi Terâcim li Eşheri'r-
Ricâli ve'n-Nisâ'*, *mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribin ve'l-Mustesrikîn*,
Kahire 1954-1959.

ŞÂKİR, Mahmûd, *et-Târihu'l-İslâmî*, 7. bsk., *el-Mektebu'l-İslâmî*
yay., Beyrut 1411/1991.

T.C. YÜKSEKOĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ